

**Hergebruik van
grafmonumenten in de Lage Landen:
Curiosum, trend of valide
mogelijkheid?**

Sophie Hennebert
Master Cultureel Erfgoed,
Universiteit van Amsterdam
Masterscriptie
onder leiding van Jos Bazelmans,
eerste lezer: Hanneke Ronnes
Februari - Juni 2012

Sophie Hennebert

Hergebruik van grafmonumenten in de Lage Landen: *Curiosum*, trend, of valide mogelijkheid?

© 2012, Sophie Hennebert

Uitgegeven in eigen beheer

Contactgegevens : sophiehennebert@yahoo.fr, +31-(0)625433357

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Inleiding

I. Theoretisch kader en definitie van hergebruik

II. Geschiedenis van het hergebruik

Historisch overzicht van het begraven in Nederland

Spolia

De gebruikers

De actoren

De voorloper (Brugge)

De spelbreker

De pechvogel (Gent)

De eerste aanzetter in Nederland (Den Haag)

III. Huidige praktijken

Het taboe rondom de dood

De moderne rituelen rondom de dood

De veranderingen in de visie over erfgoed

De Webmaster (Antwerpen)

In het zuid (Maastricht)

De beginners (Amsterdam (St. Barbara) en Eindhoven)

Plannen voor hergebruik (Amsterdam (Nieuwe Ooster), Utrecht, Nieuwegein, Voorburg)

De grootste zorg: de kosten

Het grootste dilemma: de namen

Het grootste voordeel: duurzaamheid

IV. Conclusie

Dankwoord

Literatuurlijst

Figuren

Bijlagen

Inleiding

‘Het hergebruiken van grafstenen’... de eerste keer dat ik hoorde dat grafstenen *in situ* werden hergebruikt, reageerde ik verbaasd: “Huh? Hoe dan?”. Het was in het kader van mijn stageonderzoek over het omgaan met modern funerair erfgoed in Nederland, onder de leiding van Jos Bazelmans. Het was toen maar een deel van mijn onderzoek, maar ik was wel nieuwsgierig geworden. Toen ik klaar was met mijn stage, moest ik een scriptieonderwerp kiezen. Ik koos voor het hergebruiken van grafstenen in Nederland. Uit mijn stageonderzoek wist ik al dat het een nieuw fenomeen was en dat het nog niet volledig in kaart was gebracht.

Ik wilde onderzoeken wat nu precies hergebruik was, wie ervoor verantwoordelijk is en hoe het toegepast wordt. Ik wilde het ook in een bredere context bekijken aan de hand van theorieën over de moderne rituelen rondom de dood en theorievorming uit het erfgoedveld toetsen. Wat is hergebruik? Een *curiosum*? Een trend? Of een valide mogelijkheid? Om een antwoord op deze vraag te kunnen geven moest ik eerst aan informatie zien te komen. Gespecialiseerde literatuur over dit onderwerp bestaat niet. Er zijn maar drie artikelen die uitsluitend over dit onderwerp gaan: ‘Hergebruik’ van Leon Bok¹, ‘Het tweede leven van een grafsteen’ van Harry Perrée² en een publicatie op internet (‘Adoptie van grafmonumenten’) door Rindert Brouwer.³ Dat was de basis voor mijn onderzoek, maar lang niet alle informatie die ik nodig had.

Ik besloot toen om mijn informatie bij de bron zelf te zoeken: de beheerders van de begraafplaatsen. Op basis van aanwijzingen in de literatuur en op internet heb ik een lijst gemaakt van begraafplaatsen waar hergebruik wordt en contact opgenomen met de beheerders. Dit heeft geresulteerd in een serie interviews en bezoeken aan de verschillende begraafplaatsen.⁴ Ik kwam er achter dat Vlaanderen veel meer ervaring heeft met hergebruik dan Nederland. Ik besloot dus de grenzen van mijn onderzoek te verleggen en voorbeelden uit Vlaanderen mee te nemen. Ik ben zelf in het veld geweest en heb interviews gehouden met de gemeentelijke ambtenaren, die verantwoordelijk zijn voor de begraafplaatsen in Gent en Brugge. Op basis van de interviews heb ik een beeld van de praktische kanten van het hergebruik gekregen. Ik heb me ook een idee gevormd waarom de mensen hergebruik toepassen. Ik had een antwoord op de vragen ‘wie?’, ‘waar?’ en ‘hoe?’. Nu moest ik nog het ‘waarom?’ en het ‘wat?’ beantwoorden. Het antwoord moest ik uit de literatuur putten. Dat was geen makkelijke opgave, want hergebruik is een onderwerp met veel verschillende invalshoeken. En dat maakt het juist zo boeiend. Ik heb besloten om het zo breed mogelijk te houden. De verschillende invalshoeken die ik gekozen heb zijn: de vragen rondom het begrip ‘waarde’, financiële kwesties, authenticiteit, duurzaamheid, de *spolia* en ethiek⁵. Ten grondslag aan al die vragen liggen twee bredere thema’s: de moderne rituelen rondom de dood en een verandering in de visie op erfgoed in de afgelopen twee decennia. Uit de vakliteratuur van deze twee thema’s komt mijn theoretische kader, dat in hoofdstuk 1 wordt gepresenteerd. Uit het theoretische kader komt een antwoord op de vraag ‘waarom?’ De rest van mijn hoofdstukken is een antwoord op de vraag ‘wat is hergebruik?’ Om een antwoord op deze vraag te geven heb ik twee andere hoofdstukken aan mijn scriptie toegevoegd. Het tweede hoofdstuk geeft een overzicht van de geschiedenis van hergebruik en de eerste aanzet in Nederland. Hoofdstuk drie geeft een overzicht van de huidige praktijken. De resultaten van mijn onderzoek in het veld zijn over hoofdstuk twee en drie verdeeld.

1 Bok, L., ‘Hergebruik’, *De Begraafplaats*, februari 2011.

2 Perrée, H., ‘Het tweede leven van een grafsteen’, *De Begraafplaats*, december 2000.

3 http://www.atelier-terreearde.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=150&Itemid=127

4 Om mij te bereiden op deze interviews heb ik een basisboek gelezen over interviews afnemen: Arksey, H., Knight, P., *Interviewing for Social Scientists: an introductory resource with examples*, Londen, 1999.

5 In de bijlage zal de lezer een Mindmap vinden die alle vragen en thema’s in kaart brengt, met de bijhorende categorieën en subcategorieën.

Voordat ik de resultaten van mijn onderzoek ga presenteren, moet ik nog een kanttekening toevoegen: deze scriptie is niet bedoeld als een uitputtend werkstuk. Het is een presentatie van de gegevens die ik heb kunnen verzamelen gekoppeld aan een reflectie op basis van een aantal invalshoeken. Ik heb mijn best gedaan om de hele lading te dekken maar ik kon niet met alle actoren op het terrein in contact komen (ik kreeg geen toegang tot de gegevens van nabestaanden omwille van de wet op de *privacy*) en er zullen nog enkele begraafplaatsen zijn die hergebruik toepassen of plannen voor hergebruik hebben, die hier niet vermeld zijn. Vanwege een gebrek aan tijd heb ik ze niet stuk voor stuk kunnen traceren en onderzoeken. Maar ondanks dat heb ik genoeg informatie verzameld om een antwoord te kunnen geven op de vraag: Hergebruik in Nederland: *curiosum*, trend of valide mogelijkheid?

I. Theoretisch kader en definitie van hergebruik

In dit hoofdstuk zal ik mijn theoretisch kader voorstellen en hergebruik definiëren. De belangrijkste teksten zijn theorieën over de moderne rituelen rondom de dood, veranderingen in de visie over erfgoed in de afgelopen twee decennia en verschillende houdingen tegenover de dood. Voor de moderne rituelen rondom de dood baseer ik me op de theorieën en het onderzoek van Eric Venbrux⁶, voor de nieuwe kijk op erfgoed op het werk van Willem Frijhoff.⁷ Een overzicht van de verschillende houdingen tegenover de dood heb ik uit het werk van Philippe Ariès geput⁸. De rest van de theorieën die ik gebruikt heb komt uit de literatuur van verschillende invalshoeken: het begrip ‘waarde’, authenticiteit, duurzaamheid, *spolia*, ethiek en de commodisering van objecten.

Theoretisch kader

Als eerste wil ik beginnen met de moderne rituelen rondom de dood zoals beschreven door Eric Venbrux beginnen. Eric Venbrux is de directeur van het Centrum voor Thanatologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Het Centrum voor Thanatologie richt zich op de wetenschappelijke studie van de omgang met en voorstellingen over sterven, dood en rouw.⁹ Volgens hem ‘corresponderen veranderingen op het materiële en het spirituele vlak met elkaar’.¹⁰ De veranderingen in de moderne funeraire rituelen van de afgelopen twee decennia gaan gepaard met een verandering op het gebied van geloof. Mensen geloven vaak nog steeds in ‘iets’, maar herkennen zich niet meer in de traditionele religies. En toch is de behoefte aan rituelen nog steeds aanwezig. Daarom gaan ze persoonlijke invullingen aan rituelen geven, aan de rituelen rondom de dood in het bijzonder. In een artikel in de bundel *Rituele creativiteit rondom de dood* onder de redactie van onder andere Eric Venbrux, geeft Jean-Pierre Wils een uitleg waarom de mensen nog steeds behoefte aan rituelen hebben¹¹. Volgens hem zijn rituelen een manier om belangrijke elementen uit het verleden die bewaard en herinnerd moeten worden te behouden. Deze theorie baseert zich op theorieën van twee andere auteurs, de Franse filosoof Maurice Halbwachs¹² en de Duitse Egyptoloog Jan Assmann¹³. Op basis van de samenvatting van hun ideeën in het artikel van Wils, kan ik de volgende elementen voor mijn scriptie gebruiken: ze onderscheiden vier vormen van geheugen waaronder het geheugen van dingen. Materiële objecten hebben een sterk temporele component en ze herinneren ons aan ons verleden. Volgens Wils, als we objecten uit het verleden in rituelen gebruiken, is dit om belangrijke elementen (objecten, gebeurtenissen, mensen) van het verleden te herinneren. Door de hoofdstukken heen zal ik kijken hoe het hergebruik van grafstenen past binnen de moderne rituelen rondom de dood zoals beschreven door Venbrux en Wils. Maar hergebruik is niet alleen een kwestie van rituelen uitvoeren, het is een deel van het omgaan met het moderne funeraire *erfgoed*. Daarom bestaat het tweede deel van mijn theoretische kader uit theorievorming rondom het begrip erfgoed. Het begrip erfgoed heeft in de tijd meerdere definities gekend. Tot aan het einde van de twintigste

6 Venbrux, E., *Ongelooflijk! Religieus handelen, verhalen en vormgeven in het dagelijks leven*, Nijmegen, 2007 en Venbrux, E., Bolt, S., en Heessels, M., ‘Rituele creativiteit rondom de dood’ in Venbrux, E., Heessels, M., en Bolt, S., *Rituele creativiteit, actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, Zoetermeer, 2008.

7 Frijhoff, W., *Dynamisch erfgoed*, Amsterdam, 2007.

8 Ariès, Ph., *L’Homme devant la mort*, Paris, 1977 en Ariès, Ph., *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven rouwen en gedenken*, Amsterdam, 1987. Uit het Frans vertaald door Renée de Roo-Raymakers.

9 <http://www.ru.nl/ct/>.

10 Venbrux, E., *Ongelooflijk! Religieus handelen, verhalen en vormgeven in het dagelijks leven*, Nijmegen, 2007, p.16.

11 Wils, J.-P., ‘Uitvaartrituelen op drift. Een korte fundamentele reflectie’ in Venbrux, E., Heessels, M., Bolt, S., *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, Zoetermeer, 2008, p. 127.

12 Halbwachs, M., *La mémoire collective*, Paris 1950.

13 Assmann, J., *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 1997.

eeuw werd het met de woorden ‘monumenten’ en ‘oudheden’ aangeduid. Aan het einde van de twintigste eeuw kwam er een nieuwe laag bij: het belang van erfgoed voor de identiteitsvorming van deelgroepen¹⁴. In de jaren tachtig en negentig kreeg het ‘immaterieel erfgoed’ ook steeds meer belang. Het begrip is in 2003 opgenomen in een officiële conventie van de UNESCO. De UNESCO definieert het als volgt: het zijn de culturele handelingen en uitdrukkingen die een gemeenschap als haar eigen erfgoed beschouwt.¹⁵ Centraal in de definitie van het begrip staat sinds twee decennia het belang van de identiteitsvorming van de mensen en de rol die dezelfde mensen spelen in het maken van erfgoed. Er is veel gepubliceerd over de definitie van het begrip ‘erfgoed’. De definitie van Frijhoof is de meest bruikbare voor mijn scriptie. Zijn definitie is dat “(erfgoed is) niet verzakelijkt en eens en voor al wordt vastgelegd als een herkenbaar product dat zichzelf gelijk blijft”, “erfgoed wordt geconstrueerd, geconstitueerd, door de selectie uit het reservoir van relictten uit het verleden”.¹⁶ In deze dynamische visie slaat ‘erfgoed’ niet zozeer op de artefacten zelf en hun consumptie, maar op het produceren van erfgoed. Het is pas als er een object uit dat reservoir van relictten geselecteerd wordt, dat het ‘erfgoed’ genoemd mag worden. Het reservoir blijft bestaan (niets mag zomaar vernietigd worden), maar de selectiecriteria zijn afhankelijk van het tijdperk waarin de selectie gemaakt wordt.

Deze selectiecriteria zijn ook afhankelijk van de houding van de samenleving ten opzichte van de dood. Philippe Ariès onderscheidt vijf verschillende houdingen ten opzichte van de dood tot in 1950: de getemde dood, de eigen dood, de gestadige dood, de dood van de ander en de verboden dood. Deze houdingen overlappen elkaar gedeeltelijk in de tijd. De *getemde dood* is de dood van de Middeleeuwen, waar een mens precies wist wanneer hij zou overlijden, was er op voorbereid en overleed in het bijzijn van zijn familie en bureu. De rouw was hevig, maar van korte duur.¹⁷ In de twaalfde eeuw veranderde de perceptie van de dood bij de elite (later gevolgd door de middenklasse): de dood werd persoonlijker en de houding tijdens het laatste uur werd doorslaggevend voor het eigen lot. Het ging om het *Ars Moriendi*, de kunst van het (goed) sterven. De *eigen dood* stond centraal, vooral bij de katholieke elite, met veel praal en pracht bij begravenissen, tot in de achttiende eeuw.¹⁸ Vanaf de zestiende eeuw was voor de protestanten het hele leven een *gestadig sterven*.¹⁹ De dood was iets waarvan men voortdurend doordrongen moest zijn, eenvoud en soberheid werden voorgeschreven. Opnieuw mochten nabestaanden in die periode geen rouw tonen. In de achttiende en negentiende eeuw veranderde de houding tegenover de dood nog een keer, het werd de *dood van de ander*.²⁰ Nabestaanden werden bezorgd door de angst om een dierbare te verliezen. Mensen konden hun hele leven lang over het verlies van een dierbare treuren. Haarwerkjes van het haar van de gestorvene werden gemaakt en vol trots in de woonkamer getoond, sterfkamers bleven zoals zij waren op het moment van overlijden en gipsafgietsels van handen en gezicht van de overledene werden gemaakt. De levenden wilden de doden niet loslaten. Vanaf de achttiende eeuw kwam de zorg voor de uitvaart steeds meer in de handen van professionele uitvaartondernemers. In de negentiende eeuw werd het door middel van fondsen ook voor de armen mogelijk om een goede begrafenis te krijgen. Vanaf 1850 kregen de naasten de neiging om de ernst van de ziekte voor de stervende verborgen te houden, met behulp van de doktoren die steeds meer aanwezig waren bij het sterfbed. De professionalisering van de uitvaart en de medicalisering van de dood hebben ertoe geleid dat mensen de dood als een steeds grotere breuk met het leven ervaren, de totale ontkenning daarvan. De dood was nu *verboden*. Deze kilte rondom de dood was in de jaren zestig en zeventig

14 *Erfgoedbalans 2009. archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort. 2009, p. 16.

15 *Conventie betreffende de bescherming van het immaterieel cultureel erfgoed*, UNESCO, Parijs, 2003, p. 3.

16 Frijhoff, W., *Ibidem*, p.38.

17 Ariès, Ph., *Het uur van onze dood*, p. 34-36.

18 *Ibidem*, p. 1115-118.

19 *Ibidem*, p. 337-342.

20 *Ibidem*, p. 427-428.

het sterkst, volgens Ariès²¹. Hij was een van de eersten die de houding tegenover de dood onderzocht. Hij kreeg veel kritieken maar zijn indeling is het meest bruikbaar voor mijn onderwerp.

Ik heb mijn theoretisch kader beschreven, maar het dekt niet de hele lading van het onderwerp hergebruik. Elke invalshoek, gerelateerd aan het hergebruiken van grafstenen, heeft zijn eigen specialisten. Daarom is één invalshoek niet genoeg voor hergebruik. Invalshoeken die aan bod komen in de hoofdstukken zijn: waarde, authenticiteit, duurzaamheid en toe-eigening (*spolia*). Met deze vier thema's is de lading wel gedekt, vind ik. Alleen 'waardevolle monumenten' worden hergebruikt. Het zijn niet alleen monumenten die een waarde op zichzelf hebben maar het kunnen ook monumenten zijn die waarde aan het ensemble toevoegen. Deze waardering kan vanuit de begraafplaatsbeheerders (met of zonder advies van een deskundige) komen of vanuit de klanten. Begraafplaatsbeheerders beslissen op basis van strikte criteria waarom een steen hergebruikt zou moeten worden. Deze criteria zijn vaak uit de officiële lijst van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed afgeleid.²² 'Authenticiteit' is een veelgesproken thema binnen de erfgoedwereld. De werken van Gilmore en Pine²³, Nicole Ex²⁴ en Wim Denslagen²⁵ zijn onmisbaar. Hun visie was de meest bruikbare voor mijn scriptie, al zijn er nog veel meer auteurs die hierover hebben gepubliceerd.²⁶ Duurzaamheid binnen de erfgoedwereld wordt uitgebreid in twee recente boeken besproken: *Duurzaam erfgoed*²⁷ en het *Handboek duurzame monumentenzorg*²⁸. Voor het thema *spolia* heb ik me gebaseerd op Eaton, *Plundering the Past*²⁹ en anderen.³⁰ Een andere interessante invalshoek is om te kijken hoe objecten van ons dagelijks leven een nieuwe functie en betekenis krijgen. Hier is de theorie van Kopytoff het meest bruikbaar voor.³¹ Informatie uit de literatuur geeft aan 'waarom' hergebruik wordt toegepast.

21 *Ibidem*, p. 605-607.

22 De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) heeft een lijst samengesteld van vijf criteria van waarden voor monumenten: Cultuurhistorische waarden, Architectuur- en kunsthistorische waarden, Situationele en ensemblewaarden, Gaafheid en herkenbaarheid en Zeldzaamheid. Bron: www.cultureelerfgoed.nl

23 Gilmore, J. en Pine, B., *Authenticiteit. Wat consumenten écht willen*, Den Haag, 2008.

24 Ex, N., *Zo goed als oud. De achterkant van het restaureren*, Amsterdam, 1993.

25 Denslagen, W., *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg*, Amsterdam, 2004.

26 Zie de werken van onder andere Ad de Jong, David Lowenthal en Richard Prentice

27 Hermans, T., Stoppers, M., Ven, van de, H., *Duurzaam erfgoed: duurzaamheid, energiebesparing en monumenten*, Amersfoort, 2011.

28 Nusselder, E., Ven, van de, H., Dulski, B., *Handboek duurzame monumentenzorg: theorie en praktijk van duurzaam monumentenbeheer*, Rotterdam, 2011.

29 Eaton, T., *Plundering the Past. Roman Stonework in Medieval Britain*, Stroud, 2000.

30 Raff, Th., 'Spolia – Building Material or Bearer of Meaning', *Daidalos*, 58, 1995, pp. 64-71; Kinney, D., 'Rape or Restitution of the Past? Interpreting *Spolia*' in Scott S. Cl. (ed.), *The Art of Interpreting*, University Park, 1995, pp. 53-67; Brenk, B., 'Spolia from Constantine to Charlemagne: aesthetics versus ideology', *Dumbarton Oaks Papers*, 41, 1987, pp. 103-109.

31 Kopytoff, I., 'Cultural biography of things: commodization as process' in Appadurai, Ar. (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, 1986, pp. 64-94.

Definitie

‘Hergebruik van grafmonumenten is het opnieuw gebruiken van een grafmonument.’³²

Deze definitie klinkt misschien vanzelfsprekend, maar een grafsteen ‘hergebruiken’ kan op twee manieren. De eerste is als bouwelement, de tweede op de begraafplaats zelf. Vroeger werden onderdelen van graven als bouwelement gebruikt voor stoepen en drempels. Tegenwoordig wordt dit niet piëteitsvol gevonden en gebeurt het niet meer. Grafstenen waarvan de rechten verlopen zijn eindigen wel regelmatig in de vergruizer. De brokken worden in de wegenbouw gebruikt.³³ Afgelopen twee decennia heeft een nieuw fenomeen zich ontwikkeld: het hergebruiken van grafstenen op de begraafplaats.³⁴ Andere vormen van hergebruik worden aan de kant gezet. In het kader van mijn scriptie is het hergebruiken van een grafmonument het opnieuw uitgeven van een grafmonument waarvan de rechten verlopen zijn of waarvan de nabestaanden afstand hebben gedaan. Dit betekent dat er nieuwe overledenen in het graf geplaatst mogen worden en dat de steen eventueel aangepast mag worden aan behoeftes en eisen van de nabestaanden. Een ander fenomeen gaat hand in hand met hergebruik: adoptie. Een graf adopteren is de onderhoud- en restauratiekosten voor een graf betalen zonder het graf te mogen gebruiken. Particulieren, bedrijven of stichtingen adopteren een graf om het monument te behouden. In de meeste gevallen voelen ze een band met de persoon die daar begraven ligt of kennen ze esthetische waarde aan het monument toe. Buurlanden (België en Duitsland) hebben hier meer ervaring mee. Daarom heb ik ook casus uit Gent, Brugge en Antwerpen in deze scriptie als vergelijkingsmateriaal meegenomen.

Hergebruik in de buurlanden³⁵

In België spreekt men meestal van ‘*bruikleen*’ en ‘*peterschap*’. Hergebruik wordt vaak ‘*bruikleen*’ genoemd: particulieren mogen gebruik maken van een grafkelder met een grafmonument voor een bepaalde tijd, het monument blijft het eigendom van de begraafplaats. *Peterschap* is de Vlaamse term voor adoptie.³⁶ Particulieren, bedrijven of verenigingen mogen een grafmonument in peterschap nemen: ze betalen de eventuele restauratie en de onderhoudskosten. De grafmonumenten die hiervoor in aanmerking komen zijn de grafmonumenten van bekende Vlamingen en belangrijke historische figuren voor de stad of de regio.³⁷ De graven mogen dus niet meer gebruikt worden. De ‘*peetooms*’ en ‘*-tantes*’ hebben meestal een band met de overledene.³⁸

In België wordt hergebruik sinds 1985 toegepast. De eerste stad die hiermee begon is Brugge. Daarna volgden Gent (begin jaren 1990) en Mechelen³⁹ (ongeveer tegelijkertijd). Antwerpen is hier ook heel actief mee bezig, maar het is daar later op gang gekomen (sinds 2008 heeft de stad beleidsdocumenten opgesteld voor hergebruik). Op dit moment is een aantal gemeenten bezig met het maken en implementeren van een reglement voor ‘adoptie en peterschap’: Laken (Brussel), Leuven, Londerzeel en Lo-Reninge⁴⁰.

32 Bok L., *Hergebruik, De begraafplaats*, februari 2011.

33 Weijzen, M., ‘Milieuaspecten van de uitvaart’, *Het Uitvaartwezen*, 2005.

34 *Hergebruik Waardevolle Grafmonumenten De Nieuwe Ooster. Beleidsplan*, Bureau Funeraire Adviezen, Amsterdam, Oktober 2010, p.5.

35 Alleen casus uit België worden hier uitvoerig besproken. In Duitsland noemt men hergebruik ‘Grabmalpatenschaft’, wat letterlijk adoptie van het grafmonument betekent. Het is een overeenkomst tussen de begraafplaats en de nabestaanden: in ruil voor het betalen van de onderhoud- en restauratiekosten mag iemand in het graf begraven worden. Het eerste voorbeeld komt uit Keulen en dateert van het jaar 1981. Hamburg (begraafplaats Friedhof Ohlsdorf) past het sinds 1990 toe. (Bron: Bok, L., *Ibidem*)

36 Het is afgeleid van de termen ‘*peetoom*’ en ‘*peettante*’.

37 Bok, L., *Ibidem*

38 Zo blijkt uit interviews met begraafplaatsbeheerders in het veld.

39 http://www.mechelen.be/product_catalog/213/grafconcessie-met-hergebruikt-grafmonument.html

40 *Hergebruik en peterschap van graftekens met verlopen vergunning, overzicht 2011*, publicatie op de website van epitaaf, vereniging voor funeraire archeologie. www.epitaaf.org

Hergebruik in Nederland

Op drie begraafplaatsen in Nederland wordt hergebruik op een actieve manier toegepast. Het zijn de begraafplaatsen St. Petrus Banden in Den Haag, de gemeentelijke begraafplaats Tongerseweg en het St. Pieterskerkhof, beide in Maastricht. Op het St. Catharina kerkhof in Eindhoven en de begraafplaats St. Barbara in Amsterdam zijn ook al enkele grafmonumenten hergebruikt. De Nieuwe Ooster (Amsterdam) heeft hergebruik opgenomen in een beleidstuk, opgesteld door het Bureau Funeraire Adviezen in opdracht van het bestuur, dat nog uitgevoerd moet worden. St. Barbara in Utrecht heeft een paar stenen die hergebruikt mogen worden, maar nog geen klanten gevonden. In Nieuwegein (kerkhof Jutphaas) en Voorburg (begraafplaats Parkweg) wordt er binnenkort weer begraven op twee monumentale begraafplaatsen. Beide begraafplaatsen hebben hergebruik overwogen, maar er zijn nog geen concrete plannen. In Budel (Noord-Brabant) heeft de lokale heemkundekring 20 grafmonumenten geadopteerd en gerestaureerd.⁴¹

In 2012 wordt hergebruik in Nederland op een kleine schaal toegepast, zeker in vergelijking met de buurlanden. In België hebben meerdere begraafplaatsen in Antwerpen, Brugge en Mechelen hergebruikte stenen ‘in de verkoop’. In Gent mag het sinds 2006 alleen op de Westerbegraafplaats. In Nederland zijn er eigenlijk maar drie begraafplaatsen die structureel hergebruik hebben ingevoerd. In Amsterdam zijn er een paar voorbeelden en in Eindhoven is het nog niet een prioriteit. De rest van de begraafplaatsen uit mijn verschillende casus heeft het overwogen, maar heeft het nog niet geïmplementeerd worden vanwege gebrek aan enthousiasme van de potentiële klanten of technische problemen. In het volgende hoofdstuk wordt een historisch overzicht gepresenteerd samen met de eerste casus van mijn onderzoek.

Tabel 1: Overzicht van het hergebruik van grafstenen in de Lage Landen

	Nederland	België
<i>Structureel hergebruik</i>	Den Haag (St. Petrus Banden), Maastricht (St. Pieterskerkhof en Tongerseweg)	Antwerpen, Brugge, Gent, Mechelen
<i>Enkele gevallen van hergebruik</i>	Amsterdam (St. Barbara), Eindhoven (St. Catinakerkhof)	
<i>Plannen voor hergebruik</i>	Nieuwegein (Jutphaas), Utrecht (St. Barbara), Voorburg (Parkweg)	Laken, Leuven, Lo-Reninge, Londerzeel
<i>Alleen adoptie</i>	Budel	

Afb. 1.1: Hergebruik op begraafplaatsen in de Lage Landen

II. Geschiedenis van het hergebruik

Op basis van de casus van mijn onderzoek komt het naar voren dat hergebruik een fenomeen van de afgelopen twee decennia is. Als we de gegevens uit de interviews in een tabel plaatsen, krijgen we het volgende:

Tabel 2: Chronologische overzicht van het structureel implementeren van hergebruik

	België	Nederland
1978		Maastricht (Tongerseweg)
1985	Brugge	
1990	Gent, Mechelen	Den Haag
Jaren 2000		Amsterdam en Eindhoven
2006		Maastricht (St. Pieterskerkhof)
2008	Antwerpen	
2012	Laken, Leuven, Londerzeel, Lo-Reninge	

Hergebruik heeft zich ontplooid vanaf de jaren negentig. Brugge was de voorloper⁴², gevolgd door Gent, Mechelen en Den Haag in Nederland. In dit hoofdstuk zal ik eerst een historisch overzicht van het begraven in Nederland geven en een parallel trekken met een historisch fenomeen, de *spolia*. Daarna zal ik de actoren en gebruikers die een rol spelen in het veld voorstellen. Vervolgens stel ik de casus van Brugge, Gent en Den Haag voor. Een grafsteen hergebruiken is niet altijd en overal mogelijk. Onder het kopje ‘De spelbreker’ presenteer ik een van de technische moeilijkheden voor het toepassen van hergebruik.

Historisch overzicht van het begraven in Nederland

In de Middeleeuwen lieten mensen zich op het terrein rond de kerk of in de kerk zelf begraven. Buiten de kerk werden maar weinig grafmonumenten geplaatst. De doden werden meestal in algemene graven begraven. Er kwamen geen massieve gedenktekens, wel af en toe een houten kruis op het graf. De meeste grafmonumenten waren in de kerken te vinden. Dat waren veelal zerken die in de vloer aangebracht werden. Alleen de meer welvarenden konden zich dergelijke monumenten veroorloven. De allerrijksten lieten grafkapellen inrichten met wandgraven en epitafen. De begraafplaatsen werden ook voor andere doelen gebruikt. Er werd markt gehouden, er werd recht gesproken of er mochten dieren grazen bij voorbeeld⁴³.

Het jaar 1811 bracht een grote verandering in de funeraire rituelen⁴⁴. Vanwege hygiënische en rationele redenen, mocht de bevolking haar doden niet meer in de kerkhoven begraven. De ‘kwalijke dampen’ van de stoffelijke overschotten in de bebouwde kom zouden schadelijk voor de kerkgangers zijn. In 1804 werd begraven rond de kerken in Frankrijk al verboden. Na inlijving van het Koninkrijk

42 De datum van 1978 is niet helemaal zeker. Voor de jaren 1990 werd hergebruik in Maastricht al sporadisch toegepast. Vanaf 1990 en het stichten van de stichting Tongerseweg werd hergebruik op een bredere schaal toegepast. Zie hoofdstuk III, onder het kopje ‘In het Zuid’.

43 Bok, L. & Attema Y. (red.), *Begraafplaatsen als cultuurbezit*, Den Haag, 2003.

44 Bok L., *Ars Mortis. De kunst van de dood en het overleven van de laatste rustplaats*. Afstudeerscriptie, Rijksuniversiteit Groningen, 1993.

Holland bij het Franse Keizerrijk in december 1810 werd het Franse decreet van Napoleon ook in Nederland van kracht. Na 1813, toen de Fransen ons land verlieten, werd het besluit teruggedraaid. Uiteindelijk werd het verbod op begraven in de kerk bij Koninklijk Besluit bekrachtigd in 1827. Ten gevolge van dit besluit moesten buiten de muren van de steden nieuwe begraafplaatsen aangelegd worden. De oude kerkhoven mochten vaak niet meer gebruikt worden. Een klein gedeelte van alle begraafplaatsen die aangelegd waren werden als landschapstuinen ingericht. De zorg voor de nieuwe begraafplaatsen werd de taak van de lokale overheid (gemeente) en niet meer van de kerk.

In 1914 werd er voor het eerst een overledene gecremeerd, in het pasgebouwde crematorium bij Velsen. Hoewel lijkverbranding op dat moment nog bij wet verboden was, werd het cremeren gedoogd. In 1955 werd het pas wettelijk toegestaan. Vandaag de dag hebben de meeste begraafplaatsen ook een plek voor mensen die voor het cremeren kiezen: zo bestaan er urnenmuren, velden waar de as verstrooid mag worden of urnentuinen met de mogelijkheid ook wat planten neer te zetten. In 2010, kozen 57% van de mensen voor crematie ⁴⁵.

Spolia

Het hergebruik van grafstenen is te vergelijken met een historisch fenomeen: de *spolia*. Het Latijnse woord *spolium* (meervoud *spolia*) had oorspronkelijk betrekking op wapens en oorlogsbuit. Ze werden na de overwinning door de overwinnaars aan de goden van de oorlog geofferd. De oudheid kent ook voorbeelden van *spolia* van gebouwen en kunstwerken: elementen van gebouwen en kunstwerken werden van het veroverde land naar het land van de overwinnaars gebracht. Deze vorm van plunderen bevestigde de overwinning van de veroveraars en hun legitimiteit. De bedoeling was om een lijn te trekken met het verleden, om de continuïteit van de macht zichtbaar te maken. ⁴⁶ Tegenwoordig duiden de archeologie en kunstgeschiedenis met *spolia* elk stuk bouw materiaal aan, dat hergebruikt is in een nieuwe context, ongeacht of het zichtbaar is of verborgen, opnieuw bewerkt of in een originele staat, of hergebruikt voor praktische redenen of vanwege de betekenis. ⁴⁷ De *spolia* zijn een onderwerp op zich, met een aparte literatuur. Het belangrijkste boek over dit onderwerp is het werk van Tim Eaton *Plundering the past*. ⁴⁸ Hij heeft het hergebruik van Romeins materiaal in middeleeuwse gebouwen in Groot-Brittannië bestudeerd. Hij merkte een verschil in het hergebruik van materiaal: bouwstenen worden niet op dezelfde manier hergebruikt als grafstenen. Het bracht Eaton op het idee dat Romeinse grafmonumenten die hergebruikt werden in funeraire contexten niet alleen een materiële waarde hadden, maar ook een symbolische waarde. Ze werden hergebruikt, omdat ze al als grafmonumenten waren gebruikt, omdat *they already possessed funerary significance*. ⁴⁹ Op basis van alle voorbeelden van hergebruikte Romeinse materialen uit Groot-Brittannië heeft Eaton een nieuw model gebouwd om het hergebruiken van Romeinse stenen in Groot-Brittannië te kunnen klasseren. Hij maakt een verschil tussen ‘*Practical re-use*’ en ‘*Meaningful re-use*’. ⁵⁰ Er is sprake van ‘praktisch hergebruik’ als het motief om een steen te hergebruiken economisch was, uit gemak, professionele voorkeur of technische noodzaak. Er is sprake van ‘zinvol hergebruik’ als de reden voor hergebruik is het waarderen van de oudheid en waarde van de materie of om culturele redenen. Thomas Raff maakt hetzelfde onderscheid in zijn artikel ‘*Spolia – Building Material or Bearer of Meaning?*’. ⁵¹ Stenen en elementen uit oude gebouwen kunnen opnieuw gebruikt worden als bouw materiaal of drager van betekenis. Hergebruik als bouw materiaal wordt toegepast om de kosten van nieuwe gebouwen zo laag mogelijk te houden.

45 www.uitvaartinformatie.nl

46 Raff, Th., ‘*Spolia – Building Material or Bearer of Meaning*’, *Daidalos*, 58, 1995 (December), pp. 66.

47 *Ibidem*, p. 65

48 Eaton, T., *Plundering the Past. Roman Stonework in Medieval Britain*, Stroud, 2000.

49 *Ibidem*, p. 78.

50 *Ibidem*, p. 135.

51 Raff, Th., ‘*Spolia – Building Material or Bearer of Meaning*’, *Daidalos*, 58, 1995 (December), pp. 65-71.

Hergebruik als drager van betekenis benadrukt het gebruik van *spolia* in nieuwe gebouwen. Raff noemt het *ostensive use of spolia* ('ostensief gebruik van *spolia*').⁵²

Bekende voorbeelden van ostensief gebruik van *spolia* zijn de boog van Constantijn, de Paltskapel van Aken en de Sint Pieter in het Vaticaan.⁵³ Constantijn heeft elementen van de bogen van Trajanus, Marcus Aurelius en Hadrianus gebruikt voor zijn eigen boog.⁵⁴ In de vierde eeuw na Christus werden Trajanus, Hadrianus en Marcus Aurelius al beschouwd als de keizers van de *saeculum aureum*. Door elementen van hun monumenten te gebruiken werd Constantijn op hetzelfde niveau gebracht, en zelfs hoger.⁵⁵ Want Constantijn heeft de gezichten van de drie andere keizers laten weggappen om zijn eigen gezicht op de stenen te plaatsen. Dit getuigt van de wil van Constantijn om de beelden eigen te maken. Zijn gebruik van *spolia* was geen eerbetoon aan zijn voorgangers, maar een manier om zijn status te bevestigen.⁵⁶ Karel de Grote gebruikte in Aken stukken uit Ravenna en Rome, de twee grote steden van het christelijke Romeinse Rijk in het Westen. Door *spolia* van gebouwen van deze twee steden te gebruiken wilde hij zich in de lijn van de Romeinse keizerlijke opvolging plaatsen.⁵⁷ Zo hebben *spolia* een politieke lading: ze worden gebruikt door heersers om hun regering te legitimeren ten opzichte van hun voorgangers. Deze vorm van hergebruik kan ook gepaard gaan met het aanpassen en vernietigen van elementen van de stenen: portretten van de voorgaande vorsten worden bij voorbeeld weggehaald of aangepast. Ze worden gebruikt om esthetische redenen: het zijn getuigen van een verloren vakmanschap, of gemaakt van materialen die niet meer te krijgen zijn. Het verschil tussen de 'Meaningful re-use' van Eaton en het 'Ostensive use' van Raff is dat er in de voorbeelden van Raff sprake is van een politieke lading gebonden aan het gebruiken van *spolia* wat niet altijd het geval is in de voorbeelden van Eaton die ik nu ga voorstellen, te beginnen met het hergebruik van Romeinse grafstenen in de Middeleeuwen.

Romeinse grafstenen werden in de Middeleeuwen ook al hergebruikt. Navolgend presenteer ik vroege voorbeelden en kijk naar de reden achter het hergebruik van grafstenen in het verleden. Het oudste voorbeeld van hergebruik van een grafsteen in de literatuur is beschreven door Bede (672/673- 26/05/735, Engelse monnik):

'Etheldreda was succeeded in the office of abbess by her sister Sexburg, who had been wife of King Earconbert of Kent. Sixteen years after Etheldreda's burial (660 AD), this abbess decided to have her bones exhumed, placed in a new coffin, and transferred into the church. She therefore directed some of the brethren to search for stone to make this coffin. And since the district of Ely was surrounded on all sides by sea and fens and had no large stones, they took a boat and came to a small ruined city not far from distant which the English call Grantchester. After a short while they discovered near the city walls a white marble sarcophagus of very beautiful workmanship with a close-fitting lid of similar stone; and realizing that God had prospered their journey, they returned thanks to him and brought it back to the convent.'

(Bede, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, IV, 9).⁵⁸

Bede geeft twee redenen voor het hergebruiken van de sarcofaag: er was geen materiaal beschikbaar in de regio om een nieuwe te maken, en hij werd gekozen voor zijn 'fijne vakmanschap'. Groot-Brittannië kent een tweede voorbeeld van hergebruik van een Romeinse sarcofaag in de

52 *Ibidem*, p. 66.

53 Bosman, L., *The Power of Tradition. Spolia in the architecture of St. Peter's in the Vatican*, Hilversum, 2004.

54 Kinney, D., 'Rape or Restitution of the Past? Interpreting *Spolia*', in Scott S. Cl. (ed.), *The Art of Interpreting*, University Park, 1995, pp. 53-67.

55 Brenk, B., "Spolia from Constantine to Charlemagne. Aesthetics versus ideology", *Dumbarton Oaks Papers*, 4, 1987, pp. 103-109.

56 'Recutting signifies appropriation', Kinney, D., *Ibidem*, p. 58.

57 Brenk, B., *Ibidem*, p. 109.

58 Vertaling uit Eaton, T., *Ibidem*, p. 75.

Middeleeuwen. Het gaat om de sarcofaag van een Romeinse ridder, die overleden is in York (tussen het jaar 122 en 400 AD).⁵⁹ Een Constaunc[...] heeft in de negende eeuw deze sarcofaag hergebruikt en zijn eigen inscriptie erop gezet.

Afb. 2.1: Sarcophagus van Antonius Gargillianus en Constaunc[...]

De originele inscriptie leest:

D(IS) M(ANIBUS) [A]NT(ONI) GARGILIAN[I] EQU(O) | PUBL(ICO) E[X PR]A[E]
F(ECTO) LEG(IONIS) (SEXTAE) V(IXIT) AN(NOS) (QUINQUAGINTA SEX) | M(ENSES)
(SEX) CLA(UDIUS) FLORENTINUS | DEC(URIO) GENEREIUS

To the Spirits of the Departed (and) of Antonius Gargilianus, of equestrian status, formerly prefect of the sixth legion. He lived fully fifty-six years, six months. Claudius Florentinus, Decurion, his son-in-law (had this made).

De tweede leest:

†ORATE PR | O ANIMA | COSTAUN | C[...]

*Pray for the soul of Constaunc[...]*⁶⁰

Wat opvalt bij de tweede tekst is dat de sarcofaag heel simpel omgedraaid had kunnen worden. De eerste inscriptie was dan onzichtbaar geworden. Maar Constaunc[...] heeft ervoor gekozen om zijn eigen inscriptie in een hoekje te proppen om de eerste inscriptie helemaal zichtbaar te laten. De sarcofaag is dus hergebruikt, niet alleen omwille van het materiaal, maar ook vanwege de originele inscriptie die getuigt van het Romeinse karakter van de sarcofaag. In beide gevallen zijn de sarcofagen in funeraire context hergebruikt. Een paar andere grafmonumenten zijn hergebruikt als bouw materiaal in kerken of militaire gebouwen, net als de toren van de kerk bij St Mary-le-Wigford en het fort van Corbridge⁶¹.

Afb. 2.2: De kerk bij St. Mary-le-Wigford met een hergebruikte Romeinse grafsteen.

59 Periode van de aanwezigheid van de Zesde Legioen in York (Shannon, J., en Tilbrook, R., *York - the second city*, Norwich, 1990, p. 2).
60 Teksten en vertalingen van beide inscripties uit Eaton, T., *Ibidem*, p. 76
61 Eaton, T., *Ibidem*, p. 28 en 84.

De twee gevallen van hergebruik van sarcofagen in funeraire context vallen dan in de categorie ‘zinnol hergebruik’; de twee gevallen van hergebruik in toren of kerk in de categorie ‘praktisch hergebruik’. Sommige redenen van het hergebruiken van grafstenen in het verleden gelden nog steeds voor het hergebruik van grafstenen anno nu. Maar er zijn ook verschillen.

Huidige hergebruikte grafstenen delen een paar karakteristieken met de *spolia*. Monumentale grafstenen zijn kunstwerken, getuigen van een vakmanschap uit het verleden. Ze kunnen ook gemaakt zijn van materialen die vandaag niet meer te krijgen zijn. Ook een steen hergebruiken in 2012 is een band creëren met het verleden. Maar de karakter van deze band is veranderd. Er is geen sprake van politieke lading bij het hergebruiken van grafstenen, maar wel van een sociologisch aspect: het schept een band met het verleden, met de persoon die daar al begraven ligt. En de functie van de hergebruikte steen is ook verschillend: het is geen monument om een vorst te eren, maar het dient als grafmonument van een particulier. Een reden om hergebruik toe te passen is het beschermen van waardevolle monumenten: door het opnieuw in gebruik te geven wordt er iemand verantwoordelijk voor het onderhouden van de steen. Als ik deze karakteristieken met elkaar vergelijk en in een tabel plaats krijg ik deze figuur:

Tabel 3: Vergelijking tussen de *spolia* en hergebruik van grafstenen

	<i>Spolia</i>	Hergebruik van grafstenen
Sociologie	Politieke uiting van de macht: zichzelf in de lijn van een voorganger zetten, of krachtiger	Band met het verleden
Esthetiek	Getuigen van verloren vakmanschap	Getuigen van verloren vakmanschap, esthetische waarde is belangrijk (‘het zijn mooie stenen’ ²).
Bescherming		Oude grafstenen zijn bedreigd door ruiming
Functie	Een heerser of instantie eren	Grafmonument

Mensen hergebruiken grafstenen van hun voorouders al sinds de Middeleeuwen. Dit waren *spolia* voor ‘praktisch hergebruik’, bouw materiaal om de kosten van hun nieuwe gebouwen laag te houden. Ook ‘zinnol hergebruik’ kwam voor, omwille van de esthetische waarde van de stenen. Heersers hebben er een politieke laag aan toegevoegd: het was een teken van kracht en een manier om zich in de lijn van hun voorgangers te plaatsen. Hergebruikte grafstenen uit de twintigste en eenentwintigste eeuw zijn geen *spolia*, al hebben ze wel enkele gemeenschappelijke karakteristieken blijkt uit de bovenstaande tabel. Laten we kijken naar de redenen om een grafsteen te hergebruiken anno nu.

Als iemand op een begraafplaats loopt en beslist om een bepaalde steen in hergebruik te nemen (mits het mag van de begraafplaatsbeheerder) schuilen hier verschillende redenen achter. Iemand kan beslissen om een steen in hergebruik te nemen, omdat hij hem mooi vindt of omwille van de locatie. Dit komt naar voren in de verschillende interviews die ik in het veld heb afgenomen⁶². Wat ook naar voren komt is dat mensen op zoek zijn naar een band met het verleden. Op een begraafplaats zijn de verhalen rond de mensen die daar begraven liggen een belangrijk element van de geschiedenis van

62 Ik kon helaas niet in contact komen met nabestaanden: vanwege de wet op de privacy mochten de begraafplaatsbeheerders de gegevens van de nabestaanden niet communiceren. Mijn redenering hier is gebaseerd op de verhalen van de begraafplaatsbeheerders die in contact komen met nabestaanden op het moment dat ze een keuze maken om een steen in hergebruik te nemen.

de begraafplaats. Wanneer deze verhalen verteld worden aan de bezoekers van een begraafplaats die een steen in hergebruik willen nemen, wordt de afstand tussen het heden en het verleden kleiner. Dit speelt een belangrijke rol in de beslissing van sommige mensen om een steen in hergebruik te nemen⁶³. De keuze voor een bepaalde steen kan, net als met de *spolia*, een manier zijn om zichzelf in een bepaalde reeks te plaatsen: bij voorbeeld, de zoveelste arts om hier begraven te liggen. In Gent zijn er twee voorbeelden: een huisarts besloot om het graf van een overleden arts in hergebruik te nemen en een Egyptische tempel (mausoleum van een Egypte fanaat) is door een egyptoloog geadopteerd. Het verschil tussen de *spolia* en het hergebruiken van grafstenen is dat bij hergebruik er geen sprake is van politieke lading maar wel van sociaal kapitaal. Mensen hergebruiken grafstenen niet om zich boven hun voorgangers te plaatsen. Ze hergebruiken het omdat het hun een bepaalde statut geeft. In de volgende paragraaf probeer ik een overzicht te geven van wie die mensen zijn en wat hun redenen zijn om te kiezen voor een hergebruikte steen.

Afb. 2.3: Voorbeeld van adoptie, het Egyptische mausoleum in Gent

De gebruikers

Vanwege de wet op de privacy mochten begraafplaatsbeheerders geen gegevens van nabestaanden verstrekken. Nabestaanden via internet traceren is heel moeilijk. Daarom heb ik geen interviews met nabestaanden kunnen voeren. De motivatie van mensen die voor een hergebruikte steen kiezen moet ik daarom uit mijn interviews met begraafplaatsbeheerders achterhalen. Zij komen in contact met nabestaanden op het moment dat ze een steen gaan uitkiezen en horen waarom de mensen deze keuze maken. Mensen die oude grafmonumenten overnemen kunnen in twee groepen verdeeld worden volgens Rudy d’Hooge van de Westerbegraafplaats in Gent⁶⁴: enerzijds jonge mensen (40-50 jaar) die het doen omwille van de artistieke waarde en anderzijds oudere mensen die vooral naast hun ouders begraven willen worden. Iemand kan voor een hergebruikte steen kiezen omwille van de esthetische (artistieke) waarde van een grafmonument:

63 “Ik laat aan de klant de steen zien en vertel het verhaal dat erbij hoort. Zo worden sommige mensen enthousiast..” Interview met Rob van der Vlis, 18/10/2011.

64 ‘Weinig Gentenaars adopteren een grafzerk’, *Het volk*, 30/10/1996.

“(het oude segment van de bevolking:) Ze zijn de meest geïnteresseerden. Dat stuk pompeuze en ijdelheid van de Romantiek uit de negentiende eeuw is te ver verwijderd voor de jonge generaties. Velen kiezen voor crematie en voor hen is het hier (Westerbegraafplaats) in het beste geval een mooi openluchtmuseum. Maar ze zien er geen bruikbaarheidswaarde voor zichzelf.”⁶⁵

Afb. 2.4: Voorbeeld van een romantisch grafmonument op de Westerbegraafplaats, Gent

Een bepaald type steen kan ook goed in de smaak vallen:

“Veel oude kruisen zijn ook hergebruikt: ze werden tegen de muur van het kerkhof⁶⁶ gezet, want de oorspronkelijke graven waren geruimd. Die hebben veel succes en vallen in de smaak bij de mensen in de regio.”⁶⁷

Maar waarom spreken bepaalde stenen sommige mensen aan en een andere groep helemaal niet? Om een antwoord op deze vragen te geven moet ik naar de theorieën van twee auteurs, de Franse filosoof Maurice Halbwachs⁶⁸ en de Duitse Egyptoloog Jan Assmann⁶⁹ kijken over geheugen en rituelen.

Halbwachs en Assmann⁷⁰ hebben het over vier vormen van geheugen: mimetisch geheugen, geheugen der dingen, communicatief geheugen en cultureel geheugen. Wij bootsen tal van dingen na: van vroegkinderlijk handelen tot aan technisch en moreel handelen. Dit vormt het ‘mimetische geheugen’, het geheugen gebaseerd op het imiteren van handelen. Niet alleen menselijke handelingen, maar ook objecten vormen een deel van ons geheugen. Materiële voorwerpen herinneren ons aan het verleden. Dit verleden kan ons verleden zijn, het verleden van anderen, van de cultuur of van de omgeving waarin we wonen. Zo worden heden en verleden met elkaar verbonden. Om deze herinneringen over te dragen hebben we een andere vorm van geheugen nodig: het communicatieve geheugen. Taal is het middel om het verleden onder woorden te brengen om aan te wijzen wat we ons willen herinneren. Het culturele geheugen is de combinatie van de andere drie: het culturele geheugen

65 Interview met Rudy D’Hooge, 07/03/2012.

66 Het St. Pieterskerkhof in Maastricht.

67 Interview met Breur Henket, 20/03/2012.

68 Halbwachs, M., *La mémoire collective*, Paris 1950.

69 Assmann, J., *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 1997, pp. 21-35.

70 Hun ideeën worden in het artikel van Wils uitgelegd. Zie Wils, J.P., ‘Uitvaartrituelen op drift. Een korte fundamentele reflectie’ in Venbrux, E., Heesels, M., Bolt, S., *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, Zoetermeer, 2008, p. 126-127.

wordt gemaakt op basis van handelingen (mimetisch geheugen), voorwerpen (geheugen der dingen) en de verhalen eromheen (communicatief geheugen). Alle aspecten van het hergebruiken van een grafsteen kunnen herleid worden tot een element van het culturele geheugen. Een grafsteen opnieuw gebruiken is het nabootsen van een handeling uit het verleden (mimetisch geheugen). Waarom een bepaalde steen gekozen wordt is te zoeken in het geheugen der dingen en het communicatieve geheugen: omwille van de verhalen rondom oude grafstenen (communicatief geheugen), van de herinneringen aan onze verleden (dierbaren liggen hier al begraven) of aan het verleden van de cultuur (herinnering aan verloren vakmanschap, stijlen uit het verleden) of van de omgeving. Als we deze argumenten vergelijken met voorbeelden uit de praktijk, wordt bevestigd dat het geheugen der dingen een rol speelt in de keuze om een grafsteen her te gebruiken. De locatie en het verleden van anderen spelen een rol: of het nu gaat om de omgeving die ‘mooi’ is, of om het feit dat mensen al familie hebben die in de buurt begraven ligt:

“Mensen kiezen heel bewust om begraven te worden in het oude gedeelte.⁷¹ Dan kiezen ze een monument uit of een locatie. Als er op de locatie al een steen staat, moeten ze de monumentale steen ook overnemen. (...) Het zijn mensen die een sterke band met de stad hebben, en die al een paar mensen op het oude gedeelte begraven hebben. Ze willen dus naast hun familie begraven worden.”⁷²

In de meeste gevallen zijn de gebruikers mensen met een sterke band met de regio die in de buurt wonen of van wie de familie uit de regio afkomstig is. Als andere familieleden al een bepaald type monument als grafteken hebben, kan een steen van hetzelfde type in hergebruik nemen een manier zijn om hun herinnering levend te houden. Verschillende regelingen op begraafplaatsen maken het ook moeilijk voor ‘buitenstanders’ om op bepaalde begraafplaatsen begraven te worden, en dus gebruik maken van hergebruikte stenen, als ze geen banden hebben met de desbetreffende stad. Meestal moeten ze een hoger bedrag betalen om daar begraven te mogen worden. Dat is het geval in alle Belgische steden. Maar esthetiek en locatie zijn niet de enige factoren die een persoon kunnen motiveren om een grafsteen te hergebruiken. De gebruiker van een hergebruikte grafsteen kan voor een bepaalde steen kiezen, omdat hij of zij zich kan identificeren met de persoon die daar begraven ligt en zijn verhaal:

“Als ik voel dat een klant interesse zou kunnen hebben in een hergebruikte steen stel ik het voor. Ik laat aan de klant de steen zien en vertel het verhaal dat erbij hoort. Zo worden sommige mensen enthousiast. Als ik voel dat het niet in de smaak valt, laat ik het voor wat het is.”⁷³

Nu ik een antwoord heb gegeven op de vraag: waarom kiezen mensen voor een hergebruikte grafsteen, is het interessant om te kijken naar de motieven van begraafplaatsbeheerders om een steen beschikbaar te stellen voor hergebruik.

De actoren

Om te begrijpen hoe hergebruik in Nederland en België zich heeft ontwikkeld in de afgelopen dertig jaren, is het belangrijk om eerst te kijken naar de actoren in het veld. Ik stel ze eerst voor en probeer daarna hun motieven om stenen beschikbaar te stellen te achterhalen. Actoren in Nederland en België zijn steden, gemeenten, begraafplaatsbeheerders en stichtingen. In België ligt de zorg voor de begraafplaatsen bij de steden en gemeenten. In Nederland kan een begraafplaats de zorg zijn van een gemeente, van een stichting en houders van begraafplaatsen of van particulieren. Uit de resultaten van mijn onderzoek blijkt dat bij de helft van de locaties een stichting verantwoordelijk is voor het

71 Van de begraafplaats Tongerseweg in Maastricht.

72 Interview met Charles Remeijers, 20/03/2012.

73 Interview met Rob van der Vlis, 18/10/2011.

regelen van het hergebruiken van monumenten:

St. Petrus Banden (Den Haag): Pax, stichting R.K. begraafplaatsen te 's-Gravenhage.⁷⁴

St. Pieterskerkhof (Maastricht): Stichting Grafmonumenten Sint Pieter (SGP).⁷⁵

St. Catharinakerkhof (Eindhoven): Stichting St. Catharinakerkhof.⁷⁶

St. Barbara (Amsterdam): Stichting Begraafplaats "St. Barbara".⁷⁷

St. Barbara (Utrecht): Stichting R.K. Begraafplaats St. Barbara.⁷⁸

Op drie andere locaties is de gemeente verantwoordelijk:

De Nieuwe Ooster (Amsterdam).⁷⁹

Begraafplaats Jutphaas (Nieuwegein).⁸⁰

Begraafplaats Parkweg (Voorburg).⁸¹

Op de gemeentelijke begraafplaats aan de Tongerseweg in Maastricht is het een samenwerking tussen een stichting en de gemeente.⁸² Nederland kent een voorbeeld van adoptie van graven door een heemkundekring in Budel, gemeente Cranendonck.⁸³ Het gaat om de Heemkundekring "De Baronie van Cranendonck". Op de website van de Heemkundekring wordt uitgelegd waarom de monumenten geadopteerd zijn⁸⁴:

"Terwijl de gemeente zich met name bezighoudt met de officieel erkende rijks- en gemeentelijke monumenten, heeft onze heemkundekring via deze werkgroep aandacht voor het daarbuiten vallende monumentale erfgoed van Cranendonck. Dat betreft onder andere kapelletjes, historische gevelstenen, borden, et cetera. Een speciale categorie is die van de grafmonumenten. De Heemkundekring heeft in Budel enige tientallen grafkruisen en -zerken die geruimd zouden worden in goed overleg met kerkbestuur en nabestaanden geadopteerd. Deze monumenten hebben met name een lokaal-historische (bijzondere personen) dan wel een cultuur- of kunsthistorische (bijzondere vormgeving) betekenis."

De reden om de grafmonumenten te adopteren is duidelijk: het beschermen van bedreigde waardevolle stenen. Er is een bord bij de monumenten geplaatst om aan te geven dat ze door de Heemkundekring geadopteerd zijn. Er komt binnenkort een fietsroute om de monumenten onder de aandacht van het publiek te brengen.

Al zijn er stichtingen verantwoordelijk voor, hergebruik is vaak op basis van het initiatief van een particulier ontstaan.⁸⁵ Als hergebruik meer structureel wordt toegepast, wordt het de zorg van de stichting. In de praktijk blijft de particulier vaak nauw betrokken bij het uitvoeren van hergebruik: in de keuze van de monumenten die in aanmerking komen voor hergebruik, hoe hergebruik wordt uitgevoerd en bij het opvangen van vragen van potentiële gebruikers.⁸⁶ Geen enkele begraafplaats kent dezelfde situatie. Zo zijn de motieven om met hergebruikte stenen te werken verschillend per locatie en per persoon. Rob van der Vlis, begraafplaatsbeheerder van St. Petrus Banden in Den

74 <http://www.paxrkb.nl/>

75 <http://www.grafmonumentensintpieter.nl/Organisatie.html>

76 <http://www.catharinakerkhof.nl/>

77 <http://www.stbarbara-amsterdam.nl/>

78 <http://www.begraafplaats-sintbarbara.nl/>

79 <http://www.denieuweooster.nl/>

80 <http://www.nieuwegein.nl/infotype/loket/product/view.asp?objectID=25384>

81 http://e-loket.leidschendam-voorborg.nl/GPDC/Wijkbeheer/23-404.folder_begraafplaatsen.pdf

82 <http://www.begraafplaatstongerseweg.nl/stichting>

83 <http://www.heemkundekringcranendonck.nl/monumenten.html>

84 <http://www.heemkundekringcranendonck.nl/monumenten.html>

85 Dit blijkt uit de verschillende interviews met de actoren.

86 Dit komt naar voren uit verschillende interviews, onder andere met Rob van der Vlis, Breur Henket en Rudy D'Hooge.

Haag, is als eerste in Nederland structureel met hergebruik begonnen.⁸⁷ Twee factoren hebben een rol gespeeld in zijn beslissing: de begraafplaats is klein en valt goed in de smaak bij de inwoners. De drukte op de begraafplaats is dus groot en de stenen waarvan de grafrechten verlopen zijn moeten meteen verwijderd worden. Ook geld speelt een rol: het aantal bijzettingen is in de afgelopen jaren fors gedaald (van 1200 naar 300 per jaar), de stichting moet nieuwe manieren vinden om aan geld te komen. Hergebruik wordt hier gezien als de ideale oplossing: het brengt inkomsten en het bewaart de sfeer en de cultuurhistorische waarde van de begraafplaats.⁸⁸

In Maastricht, op het St. Pieterskerkhof, is Breur Henket op eigen initiatief zelf begonnen:

“Ik ben het allemaal begonnen. Ik wilde de waarde van het kerkhof handhaven, want mijn hele familie komt hier vandaan. Dus omwille van het bewaren en handhaven van de historie en het erfgoed.”⁸⁹

Op de andere begraafplaats in Maastricht, aan de Tongerseweg, is het een samenkomst van interesse die aan de basis ligt van hergebruik: de wil van de gemeente en de stichting Tongersehof om de waardevolle stenen in stand te houden, en van bezoekers van de begraafplaats om op specifieke locaties (binnen de monumentale zone) begraven te worden.⁹⁰ Een reden om grafstenen beschikbaar te stellen voor hergebruik komt in alle gevallen terug: het zijn waardevolle stenen die op een of een andere manier *bewaard moeten worden*. Nu ik een overzicht van de motieven van de gebruikers en de actoren gegeven heb, zal ik een aantal casus voorstellen (Brugge, Gent en Den Haag) en een van de technische moeilijkheden voor het hergebruik.

De voorloper (Brugge)

In 1985 werd de eerste grafkelder in bruikleen gegeven in Brugge. De stad begon hergebruik toe te passen om het funeraire erfgoed te bewaren.

“Hergebruik is de ideale oplossing: op die manier blijft het monument in plaats en zijn de restauratiekosten voor de nabestaanden. Dat is de hoofdreden waarom men in Brugge met hergebruik is begonnen: als de stad alle monumenten zelf had moeten restaureren en in stand houden, had zij hier geen geld voor gehad. Nu rusten de kosten voor 50 jaar op de schouders van de nabestaanden. En als we toch de stenen hadden willen bewaren (in opslag bij voorbeeld), dan hadden we hier geen ruimte voor gehad.”⁹¹

Het fenomeen groeide en het werd nodig geacht om een grafmonumentencommissie op te zetten. Deze bepaalt welke stenen hergebruikt mogen worden en hoe. De commissie bestaat uit gemeentelijke ambtenaren, deskundigen en mensen uit het veld. De stad Brugge wilde een commissie hebben, zodat ze vragen en problemen over hergebruik aan een panel van mensen die verstand van de zaken hebben kon voorleggen. Ook peterschap komt in Brugge voor: de stad heeft 3 grafmonumenten gerestaureerd en een beschermde status gegeven. Deze graven komen niet in aanmerking voor bruikleen. Dit geldt ook voor een tiental bijzondere graven, zoals het graf van Guido Gezelle. Ze worden niet opnieuw uitgegeven en de stad betaalt de onderhouds- en restauratiekosten.

87 Interview met Rob van der Vlis, 18/10/2011.

88 Interview met Rob van der Vlis, 18/10/2011.

89 Interview met Breur Henket, 20/03/2012.

90 Interview met Charles Remeijers, 20/03/2012.

91 Interview met Ingrid Geleyn en Fernand De Duytsche, gemeentelijke ambtenaar van stad Brugge, dienst Begraafplaatsen, op 29/03/2012.

Afb. 2.5: Een voorbeeld van de inzet van de stad Brugge om hergebruik te promoten, door affiches op de begraafplaatsen te plaatsen

De Spelbreker

Grafstenen hergebruiken is niet overal mogelijk en niet alle oude grafstenen zijn hier geschikt voor. Alleen waardevol gevonden stenen worden hergebruikt. Onder de benoeming ‘waardevolle stenen’ vallen monumentale stenen, bijzondere stenen of sfeerbepalende monumenten. En niet elke begraafplaats in Nederland beschikt over funerair erfgoed van waarde. Hierbij komen technische aspecten kijken: niet alle materialen ervaren de tand des tijd op dezelfde manier. Hardsteen bij voorbeeld is een materiaal dat moeilijk her te gebruiken is: er komen haarscheurtjes in de steen en deze kan barsten als hij verplaatst wordt of als er nieuwe namen op aangebracht worden. Omdat op drie begraafplaatsen van mijn lijst het restaureren van grafstenen uit hardsteen hergebruik in de weg staat, focus ik me hierop. Ik leg eerst uit wat hardsteen is en geef voorbeelden van de meest voorkomende problemen met het in stand houden van grafmonumenten van hardsteen. Daarna leg ik de problemen op de begraafplaatsen in Utrecht, Nieuwegein en Voorburg voor.

‘Hardsteen’ is de naam van een brede verzameling grijsblauwe, compacte kalkstenen. Een belangrijk kenmerk is de gelaagde opbouw van de steen (*het leger* of *groefleger*). Het is het meest gebruikte natuursteen in Nederland en wordt in vele gebouwen en in plaveisels van straten (stoepbanden en dergelijke) teruggevonden. Hardsteen is niet in de Nederlandse grond aanwezig en de meeste groeves zijn in België te vinden.⁹² Grafmonumenten staan aan de invloed van natuurlijke elementen (zon, vorst, regen en sneeuw en wind) bloot. Water kan in de groeven komen en als het gaat vriezen scheurtjes veroorzaken, wat later zwakke punten in de steen worden. Onder de warme zon zal een steen uitzetten en weer krimpen met vorst en dan worden met de tijd de scheurtjes barsten. Een ander probleem waarmee alle grafmonumenten na enige tijd te maken hebben is het instorten van de grafkist. Hierdoor verplaatst zich grond naar de ruimte die door de kist werd ingenomen. Als de funderingen door deze beweging ook aangetast worden, dan ontstaat er scheefstand (het monument is niet meer stabiel). Als het monument niet meer stabiel op zijn fundering staat, komt er veel meer gewicht op één van de randen. Dit kan het afbrokkelen van de steen en breuken veroorzaken. De oplossingen voor deze problemen zijn: ijzeren knelbanden aanbrengen of een plaat van gewapend

beton onder de zerk plaatsen, beide ter ondersteuning. Gebroken stenen kunnen aan elkaar gehecht worden met ijzeren krammen. De verschillende stukken aan elkaar lijmen of de barsten weer opvullen is ook een optie.⁹³ In ieder geval is het restaureren van grafmonumenten van hardsteen maatwerk. Elke steen is anders, elk probleem is anders. Meestal moet een specialist op de begraafplaats zelf de zaken gaan bekijken, dan kan hij een offerte maken. De prijzen zijn afhankelijk van de omvang van de restauratie (aantal uren, moeilijkheidsgraad van de werkzaamheden, materialen die nodig is) en van eventueel vervoer naar een atelier (dan moet de steen verwijderd worden, vervoerd en weer geplaatst). Ook de ervaring van de steenhouwer speelt hier een rol. De prijzen verschillen van een paar honderd euro voor een simpele ingreep (bij voorbeeld scheuren injecteren) tot boven de 3.000 € voor grotere reparaties (metselwerk herstellen, delen vernieuwen, zerken verlijmen en RVS-strip aanbrengen).⁹⁴ Een grafzerk onderhouden is een stuk goedkoper. Op internet staan er prijzen tussen de 30 € voor het vastzetten van een onderdeel tot 495 € voor het schuren en zoeten van een ‘extra groot monument’.⁹⁵ Maar deze behandelingen zijn niet goed voor oudere stenen en worden door specialisten afgeraden omdat ze de steen verzwakken.⁹⁶ Drie begraafplaatsen in Nederland hebben hergebruik overwogen, maar nog niet toegepast vanwege technische moeilijkheden. Ik bekijk nu drie casus.

In Utrecht heeft de begraafplaatsdirecteur van St. Barbara, Gerard Koning, hergebruik overwogen. Maar de meerderheid van de monumenten die in aanmerking komen zijn zerken van hardsteen. En hier vallen de restauratiekosten niet mee:

“Een hergebruikte steen kost gemiddeld 8000 €. Nieuwe stenen zijn dan goedkoper. De klant kan dan niet hetzelfde model krijgen, maar de kosten zijn lager. Ook een kleine granietsteen van 60 per 70 cm⁹⁷ omdraaien kost meer om opnieuw te polijsten dan een nieuwe steen uit de groothandel te halen. Want de steenhouwers vragen veel geld om het te doen. En de begraafplaats heeft weinig geld en kan dus geen deel van de restauratiekosten voor eigen rekening nemen.”⁹⁸

Afb. 2.6: Een verbrokkelde grafzerk van hardsteen op de begraafplaats St. Barbara in Utrecht

8.000 € is een hoog bedrag; dit komt omdat veel stenen al haarscheurtjes vertonen of al verbrokken zijn. Hetzelfde probleem doet zich voor in Nieuwegein. Edmée Sleijper, beleidsmedewerkster Archeologie en Cultuurhistorie bij de gemeente, legt uit:

“Dat betekent dat die graven niet meer worden gebruikt of hergebruikt. (...) Veel van die graven hebben een heel grote, zware grafbedekking (...). En op het moment dat je die gaat weghalen, en

93 Bron: *Instandhouding en herstel van historische natuurstenen graftekens*, Info restauratie en beheer. Rijksdienst voor monumentenzorg, 18, 2000.

94 Voorbeelden uit Bok. L., en Timmerman, E., *Waardering bijzondere begraafplaatsen gemeente Maasdriel met restauratieadvies en kostenberekening*, Juni 2010.

95 <http://www.vandevliet.nl/grafmonumenten/prijzen-grafbewerking>

96 Bron: *Instandhouding en herstel van historische natuurstenen graftekens*, Info restauratie en beheer. Rijksdienst voor monumentenzorg, 18, 2000.

97 60 per 70 cm zijn de standaardafmetingen van de meeste moderne grafstenen op begraafplaatsen.

98 Interview met Gerard Koning, op 05/03/2012.

veel hebben al flinke barsten, dan is het nog de vraag of die heel blijven of verder afbrokkelen. Vandaar dat je een groot deel daarvan waarschijnlijk niet kunt gaan hergebruiken, tenzij je heel veel geld gaat steken in het herstellen van die stenen. Dan zou het eventueel wel kunnen. (...) Toen we op de begraafplaats rondliepen dachten we wel aan hergebruik voor dat gedeelte van de begraafplaats, maar dan loop je tegen het probleem van de kwetsbaarheid van die stenen aan. En eerst de stenen laten restaureren drukt heel erg op het budget. Dan kun je het beter gewoon laten liggen.”⁹⁹.

In Voorburg, bij het opnieuw begraven op de monumentale begraafplaats aan de Parkweg, komt de gemeente dezelfde problemen tegen: grote zerken van hardsteen, moeilijk te hergebruiken en duur om te restaureren.¹⁰⁰

Uit de praktijk blijkt: niet alleen het taboe rondom de dood, maar ook technische redenen staan in de weg om hergebruik op grote schaal toe te passen.

De pechvogel (Gent)

Gent stelde voor het eerst grafmonumenten beschikbaar voor ‘bruikleen’ in maart 1996. Rudy D’Hooge, gemeentelijk ambtenaar van de dienst Begraafplaatsen, legt uit waarom hij besloot om hergebruik toe te passen:

“Mijn voorganger besloot, elke keer dat er een concessie verlopen was, om de monumenten af te breken. En dan kwamen er van die ziellose granietstenen voor in de plaats. Dat vond ik maar niks. En in 1996 werd het nu beschermde gedeelte effectief beschermd. Dus dat betekent dat je zo niet meer mocht werken. En dan dachten we: ‘ja, maar we moeten nog kunnen begraven’. Dus als je niet meer mag afbreken, dan moet je kunnen blijven begraven. En op zo’n prachtige site is het barbaars om zulke mooie stenen af te breken, al was het maar een modeste arduinsteen. Want er is meer dan het individuele graf, het is ook het zicht van de hele site dat je verminkt. Dus als je een hele interbellumgroep hebt, en je daar om de haverklap een van tussenuit weghaalt, dan heb je geen interbellumsite meer. Dus dat kwam allemaal eigenlijk samen. Ik ben hier in 1993 begonnen. Toen begonnen we na te denken: ‘waarom zouden we ze niet hergebruiken met het monument en alles?’. Dan ga je informeren en hoor je dat Brugge er al 10 jaar goed mee bezig is. In de jaren ’80 werd men bewust van het erfgoed in het algemeen. Gent heeft veel gebouwen die behoren tot erfgoed, maar het is pas sinds de jaren ’80 dat men hiervan bewust werd en ermee aan de slag ging, en erin ging investeren. Dan werd de stap veel kleiner om op dezelfde manier met deze dodentuin om te gaan (Westerbegraafplaats). Dus de tijdsgeest was er perfect klaar voor.”¹⁰¹

Er werd toen een catalogus gemaakt met 2.058 beschikbare grafmonumenten, verdeeld over de verschillende begraafplaatsen van de stad. In zeven maanden tijd werden er veertien ‘in bruikleen genomen’.¹⁰² Na een veelbelovend debuut sloeg het noodlot toe in Gent. In 2004 stortten 496 grafkelders van de interbellumperiode op de begraafplaats Sint-Amandsberg in. De grafkelders op de begraafplaats zijn met elkaar verbonden. Het gewelf moest uit drie rijen baksteen bestaan, maar de aannemer heeft in de jaren twintig er maar één rij baksteen geplaatst. Veel grafkelders hebben bloembakken als ornamenten. Het hemelwater kwam door de aarde op de bakstenen van het gewelf terecht. Door de vorstperiodes zijn de bakstenen gaan uitzetten en krimpen, en uiteindelijk los gekomen en naar beneden gevallen. Omdat de grafkelders met elkaar verbonden

99 Telefonisch interview met Edmée Sleijper, op 02/03/2012.

100 Interview met Ronalt Osterholt, op 09/03/2012.

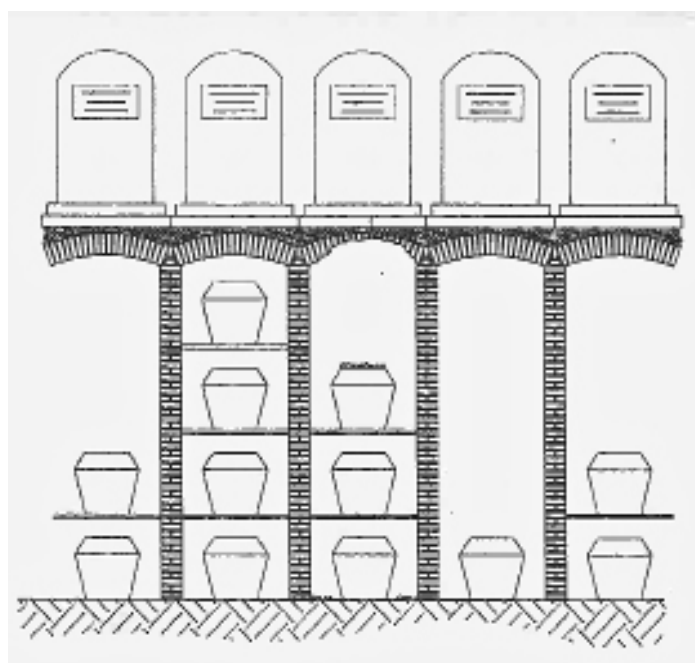
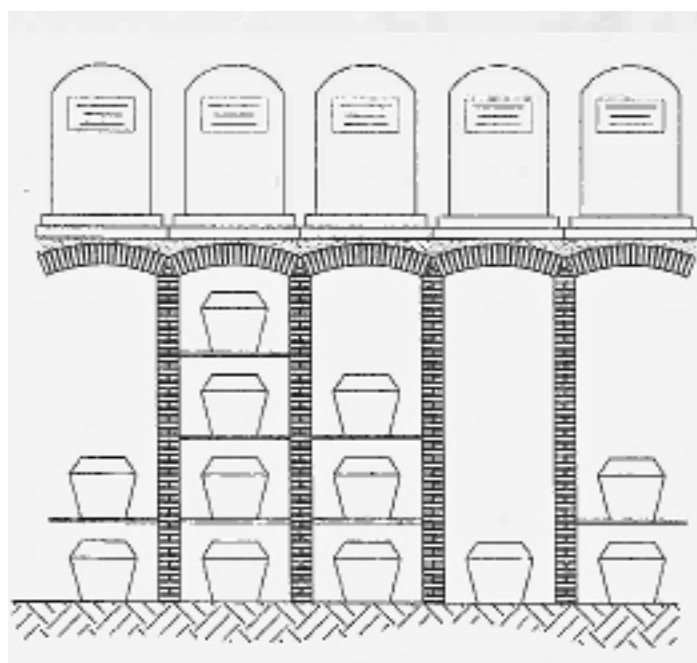
101 Interview met Rudy D’Hooge, op 07/03/2012.

102 ‘Weinig Gentenaars adopteren een grafzerk’, *Het volk*, 30/10/1996.

zijn, ontstond een domino-effect: de eerste grafkelder stortte in, waardoor de grafkelders links, rechts en achter ook instortten. Dit incident heeft de stad vier miljoen euro gekost voor het herstellen van de monumenten en schadevergoeding aan de nabestaanden.¹⁰³ Daarna heeft de stad het besluit genomen om veel zorgvuldiger met hergebruik om te gaan. Tegenwoordig komen alleen grafkelders op de Westerbegraafplaats in aanmerking voor hergebruik. De kelders die beschikbaar zijn voor bruikleen krijgen een letter ‘V’ (vrije kelder), zodat het duidelijk wordt voor het publiek welke kelders beschikbaar zijn.¹⁰⁴

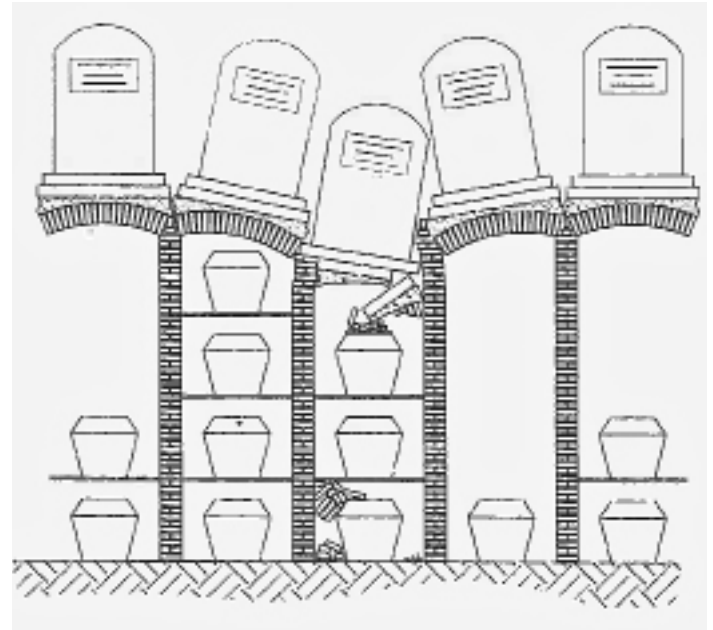
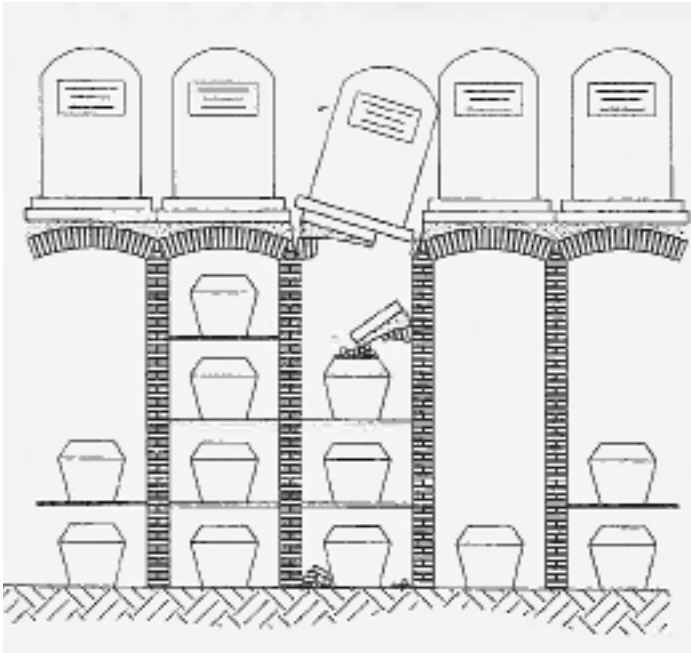

Afb. 2.7: Zicht van de begraafplaats Sint-Amandsberg, Gent.
In rood het gedeelte van de begraafplaats dat in het onderzoek is.

103 'Financiële catastrofe voor kerkhoven', *Het Laatste Nieuws*, 23 augustus 2006, p. 5.

104 Interview met Rudy D'Hooge, op 07/03/2012.

Afb. 2,8,9,10 en 11: op het eerste beeld is te zien dat het gewelf van een rij bakstenen nog intact is. Na aantasting door vorst begint het geweld te verbrokkelen (afb. 2,9). Er is nog niks te zien aan de oppervlakte. Daarna valt het eerste grafsteen naar beneden (afb. 2,10). Er ontstaat een donimo-effect: de hele rij sort in (afb. 2,10).

De eerste aanzetter in Nederland (Den Haag)

In 1990 besloot Rob van der Vlis, directeur van Pax, stichting R.K. Begraafplaatsen te 's-Gravenhage, om hergebruik toe te passen. Hij zag het als een oplossing voor de noodsituatie die zich voordeed: een kleine begraafplaats met waardevolle stenen (vooral standbeelden en versierde kruisen), maar nog weinig plek vrij, en in de smaak bij de inwoners van Den Haag. Twintig jaar later zijn 26 stenen in hergebruik op St. Petrus Banden. Als een klant op zoek naar een steen is, wordt er altijd gekeken of hij interesse zou hebben in een '*occasion*'. De steen wordt aan de klant getoond en hij krijgt ook het verhaal van de steen te horen. Het publiek reageert er positief op (mooi, goed voor het milieu). Het is een manier voor de begraafplaats om inkomen te creëren en de sfeer en cultuurhistorische waarde te handhaven. Graven van bekende mensen worden door de stichting Pax geadopteerd en onderhouden.¹⁰⁵

Hergebruik is een fenomeen dat zich ontplooid heeft vanaf de jaren negentig. Brugge was de voorloper in België en Den Haag de eerste aanzetter in Nederland. Het voorbeeld van Gent laat zien dat hergebruik niet overal mogelijk is. Dit heeft te maken met het type materiaal dat op graven ligt (vaak hardsteen). Hergebruik heeft zich verder ontwikkeld in de jaren 2000 en steeds meer begraafplaatsen vinden het een geschikte oplossing voor het bewaren van hun waardevolle erfgoed. De casussen en bruikbare theorieën om te verklaren waarom hergebruik in de jaren 2000 groter is geworden worden in het volgende hoofdstuk gepresenteerd.

III. Huidige praktijken

Nu ik een historisch overzicht van hergebruik heb gegeven is het tijd om te kijken naar de huidige praktijken in Nederland en waarom hergebruik een fenomeen is van de jaren 2000. Hergebruik wordt anno nu nog weinig toegepast in Nederland. Maar waarom is het zo? “Het schrikt mensen af”¹⁰⁶; zo verklaart Johan Degenkamp waarom hergebruik zo weinig wordt toegepast op St. Barbara in Amsterdam. De actuele houding ten opzichte van de dood is niet eenvoudig te beschrijven: grafstenen worden verkocht of geruimd, steeds minder mensen gaan op bezoek naar het graf op de begraafplaats, maar tegelijk wordt de asurn mee naar de camping genomen en wordt as van de overledenen steeds vaker in sieraden of beeldjes verwerkt. De houding tegenover de dood is een spiegelbeeld van hoe de samenleving op een bepaald moment naar de dood kijkt. Deze houding is niet altijd hetzelfde geweest. De dood kan taboe zijn of niet en de houdingen van de mensen verschillen in de tijd. Men kan dan zeggen dat hergebruik een kwestie van vraag en aanbod is: er zijn mensen nodig in het veld die hergebruik mogelijk maken door grafstenen beschikbaar te stellen (de beheerders), maar er zijn ook mensen nodig die de stenen willen hergebruiken (de gebruikers). Het feit dat mensen een graf willen hergebruiken getuigt van een verandering in de rituelen rondom de dood en het feit dat mensen een grafsteen beschikbaar stellen getuigt van een verandering in de visie op erfgoed. In dit hoofdstuk kijk ik eerst naar het taboe rondom de dood, de rituelen rondom de dood en naar de veranderingen in de visie op erfgoed. Daarna presenteer ik een aantal casussen om vervolgens te kijken naar de grootste zorg, het grootste dilemma en het grootste voordeel voor de begraafplaatsbeheerders die hergebruik willen toepassen.

Het taboe rondom de dood

Het lijkt wel dat er vandaag in Nederland twee verschillende partijen zijn met hun eigen mening ten opzichte van de dood: de ene zegt dat hij nog aanwezig is, de andere dat hij verdwenen is.¹⁰⁷ Een opinieonderzoek over de dood en de uitvaart uit 2008¹⁰⁸ van de Kaski (Onderzoekscentrum religie en samenleving van de Radboud Universiteit Nijmegen) en een ander uit 2009¹⁰⁹ in opdracht van de KRO¹¹⁰ over rouw en verlies beweren, dat de dood nog steeds taboe is in Nederland. Zo halen we de volgende cijfers uit de enquêtes:

82% heeft de wensen rondom een eigen uitvaart niet op papier gezet;¹¹¹

64% heeft de eigen dood en het afscheid niet met dierbaren besproken;¹¹²

65% bezoekt zelden een graf of een gedenkplaats van de dierbare;¹¹³

10% van de mensen die een kind of partner verliezen, krijgt het plezier in het leven nooit terug;¹¹⁴

13% van hen gaat nooit meer aan het werk.¹¹⁵

Meer dan de helft van de ondervraagde mensen heeft dus nooit zijn eigen uitvaart vastgelegd of zijn wensen aan zijn dierbaren kenbaar gemaakt. Een groot deel van de nabestaanden bezoekt zelden het graf. De dood is nog taboe: men spreekt er liever niet over en gaat niet zo graag naar het graf. Maar

106 Interview met Johan Degenkamp, voormalige directeur van de begraafplaats St. Barbara, op 06/03/2012.

107 Kooken, T., ‘De dood is taboe, de dood is niet taboe. Huh?’ *De Stentor*, 4 november 2008.

108 Jong, de, G., en Kregting, J., *Ode aan de doden. Opinieonderzoek over de dood en uitvaart, Rapport nr. 582*, Nijmegen, oktober 2008.

109 Kregting, J., en Jong, de, G., *Ode aan de doden 2009. Opinieonderzoek over rouw om overleden dierbaren, Rapport nr. 593*, Nijmegen, oktober 2009.

110 dat heeft geresulteerd in een televisieprogramma *Ode aan de doden*, uitgezonden op 1/11/2008.

111 *Ode aan de dood 2009*, p.8.

112 *Ibidem*, p. 8.

113 *Ibidem*, p.8.

114 *Ode aan de dood*, p. 7.

115 *Ibidem*, p. 7.

de doden worden tegelijk wel respectvol behandeld. De omgang met stoffelijke overschotten heeft veel stof doen opwaaien. Zo veel dat de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen een nieuwe handleiding over opgraven en ruimen heeft gepubliceerd, omdat “bij opgraven en ruimen spelen mechanische handelingen een grote rol. Het is hierbij van belang te beseffen dat men omgaat met menselijke resten, wat een zeer speciale aandacht vereist. Men dient altijd te handelen met respect jegens de overledenen, ook bij teraardebestelling van de menselijke overblijfselen na ruiming.”¹¹⁶. Er is geen vergelijkbare publicatie van de professionele branche over ‘piëteitsvol hergebruiken’. Ethische vragen en de problematiek van de piëteit tegenover de dood hebben betrekking op de omgang met de stoffelijke overschotten en niet zozeer op de oude grafstenen. Voor oude grafstenen speelt de cultuurhistorische waarde een rol. Ethiek of piëteit komen niet aan bod¹¹⁷. Wat betekent dat er op het moment dat er een keuze gemaakt moet worden voor een oude steen (hergebruiken of ruimen), grafstenen en stoffelijke overschot niet meer aan elkaar verbonden zijn. Zo is lopen over op grafstenen nog steeds moeilijk: dat doe je niet uit respect voor de dood: “Neem het taboe op lopen over grafstenen. Niemand zal dat zomaar doen, uit respect voor de doden. Terwijl er op zich niets moeilijks aan is om het te doen. Er is buiten die symbolische waarde ook niets wat je ervan zou kunnen weerhouden: de doden voelen er niets van. Juist vanwege het feit dat er geen nuchtere argumenten voor zijn, kun je een taboe makkelijk overtreden.”, Paul van Tongeren, hoogleraar wijsgerige ethiek aan de Radboud Universiteit Nijmegen.¹¹⁸ Ook niet alles is met de grafmonumenten zelf geoorloofd: “(Bijna) alles mag in het openbaar verhandeld en gekocht worden, behalve een grafsteen. Er is een soort ongeschreven afspraak (morele code) dat oude, van geruimde graven en niet opgehaalde grafstenen op E-bay of Marktplaats niet te koop worden aangeboden.”¹¹⁹ Dat was in 2008.

Om te kijken of een (oude gebruikte) grafsteen op Marktplaats verkopen nog steeds taboe is anno 2012 heb ik het zelf op 14 mei 2012 uitgezocht. Het typen van het trefwoord *grafzerk* leverde 5 resultaten op, maar het waren of boeken over het maken van grafzerken, of uitvaartondernemers en steenhouwers die reclame maken voor grafzerken. Het trefwoord *grafmonument* leverde 35 resultaten op, maar geen ‘echte’ gebruikte monumenten.¹²⁰ Op *grafsteen* zoeken leverde veel interessantere resultaten op: van de 29 resultaten waren er 7 ‘echte’ gebruikte grafstenen.¹²¹ Het betreft twee buitenlandse grafstenen (een uit Frankrijk, de andere uit Cambodja), een paar gietijzeren kruizen, de grafsteen van een hond, en drie grafstenen van Nederlandse afkomst, een met een afbeelding van Christus. Als we kijken naar de categorieën waarin de verkopers ze geplaatst hebben, zien we dat oude grafstenen genoemd worden onder de categorieën: ‘antiek-overig’ (1x), ‘antiek-religie’ (1x), ‘militaria’ (1x), ‘tuindecoratie’ (1x) en ‘sierstenen en rotsen’ (3x). De status van de stenen wordt beschreven als ‘nieuw’ (1x), ‘zo goed als nieuw’ (1x), ‘goed’ (1x) en ‘gebruikt’ (2x). Het zijn weer objecten geworden, en ze mogen verkocht worden. “De grafsteen van opa” via Marktplaats verkopen is duidelijk niet meer een absoluut taboe. Als ik dit tegen vrienden en bekenden vertel (‘wist je dat je een gebruikte grafsteen ook op Marktplaats kunt kopen?’), reageren de meeste mensen met afschuw. Vooral het feit dat ze als tuindecoratie of sierstenen verkocht worden lokt heftige reacties uit. Blijkbaar is er ook iets als ‘te ver gaan met de grafsteen van opa’. Op enkele voorbeelden na is het nog geen gewoonte en zeker niet vanzelfsprekend voor de meerderheid van de bevolking om een grafsteen op een commerciële website in de verkoop te zetten.

116 Handleiding *Opgraven en Ruimen*, LOB, Nijmegen, 2010, p. 6.

117 Krabben, A., ‘Piëteitsvol – of overgevoelig?’, *De Begraafplaats*, december 2010; Perrée, H., ‘Respect voor resten?’, *De Begraafplaats*, december 2010.

118 <http://www.trouw.nl/tr/nl/6926/Filosofisch-elftal/article/detail/3087860/2011/12/21/Het-taboe-op-kannibalisme.dhtml>

119 Krabben, A., ‘Het laatste taboe: grafsteen op Marktplaats’, *De Begraafplaats*, september 2008.

120 Advertenties van steenhouwers, uitvaartondernemers of boeken over grafzerken.

121 Dezelfde zoekopdracht op E-bay heeft geen resultaten opgeleverd.

Afb. 3.1: Voorbeeld van een grafsteen op Marktplaats. De afmetingen van de steen staan keurig genoteerd op de advertentie

Maar hoe kan het dat oude grafstenen, objecten met een aparte functie en dus onvervreemdbaar, zo maar ‘een prijskaartje’ krijgen? Om een antwoord op deze vraag te geven moeten we kijken naar theorieën die uitleggen hoe een object van het dagelijkse leven een andere functie krijgt. Hiervoor zal ik de theorie van Kopytoff gebruiken.¹²² Als we kijken naar de levenscyclus van een grafsteen, begint deze zijn leven als een object: een brok steen die bewerkt wordt totdat hij de gewenste vorm heeft gekregen. Een grafmonument wordt geboren als de naam op de steen aangebracht wordt. Volgens Kopytoff worden objecten van ons dagelijkse leven onvervreemdbaar gemaakt door culturele handelwijzen. In het geval van grafstenen zijn het de funeraire rituelen die van een stuk steen een grafsteen maken, symbool van rouw en herdenking. Deze funeraire rituelen veranderen met de tijd en elk tijdperk heeft zijn eigen rituelen. Op een graf rusten ook grafrechten, die voor een bepaalde tijd gelden. Sinds 1 januari 2010 is de Wet op de lijkbezorging aangepast. De wet zegt dat zolang er grafrechten op het graf rusten is het grafmonument eigendom van de rechthebbenden. Na verval van de grafrechten, ook al hebben de nabestaanden geen afstand van de steen gedaan, valt het eigendom terug naar de begraafplaats.¹²³ Dan mag de begraafplaatsbeheerder bepalen wat er met de steen gaat gebeuren. Hij heeft de keuze tussen ruimen of hergebruiken. Als de nabestaanden beslissen om de steen te houden, mogen ze zelf beslissen wat er mee gaat gebeuren. Een steen die geruimd wordt heeft zijn bijzondere status verloren: de culturele en rituele waarde die hij via dodenriten gekregen heeft is verloren gegaan, met andere woorden het is weer een ‘vervreemdbaar’ object geworden. Als de steen geen cultuurhistorische of esthetische waarde heeft, dan is hij een waar zonder extra waarde en mag dus weggegooid worden. De bezittingen van een overledene ondergaan een vergelijkbaar proces: objecten die door de familie niet als ‘reliëf’ beschouwd worden en geen handelswaarde hebben worden weggedaan. Een broche van oma zal waarschijnlijk bewaard worden, maar de meeste meubels worden weggegooid¹²⁴. Oude grafstenen die wel een cultuurhistorische of esthetische waarde hebben worden vaak met een handelswaarde. Als de begraafplaatsbeheerder over hun lot mag beslissen, komen ze in aanmerking voor hergebruik. Ze worden weer op de markt gezet, totdat er een nieuwe gebruiker gevonden is. Als een nieuwe gebruiker de steen wil hebben, mag deze aangepast worden naar de wensen van de nieuwe gebruiker (wel binnen bepaalde grenzen

122 Kopytoff, I., ‘Cultural biography of things: commodization as process’ in Appadurai, Ar., (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, 1986, pp. 64-94.

123 Bok, L., ‘Hergebruik’, *De Begraafplaats*, februari 2011; Krabben, A., ‘Wet op de lijkbezorging gerepareerd’, *De Begraafplaats*, oktober 2010.

124 SOCON, *Sociaal-Culturele Ontwikkelingen in Nederland. Survey (coördinatie: dr. Ariana Need)*, Nijmegen, 2005.

vastgelegd door de begraafplaatsbeheerders). De grafsteen is nog steeds een ‘vervreemdbaar’ object. Met het uitvoeren van nieuwe dodenrituelen krijgt hij zijn oude functie terug en is het weer een ‘onvervreemdbaar’ object, dat niet aangepast of vervreemd mag worden. Als nabestaanden de grafsteen in bezit hebben kan die steen letterlijk op de markt eindigen. Hier moet ik wel een opmerking maken: technische moeilijkheden hebben een invloed op de beslissing om een grafsteen wel of niet op de begraafplaats op te halen. Een grafsteen van een paar honderd kilo verwijderen, vervoeren en stallen is zwaar werk. Veel particulieren beschikken niet over de noodzakelijke gereedschappen om zelf een steen van een begraafplaats te verwijderen. Er zijn dus weinig mensen die een steen op de begraafplaats ophalen. Naast het taboe rondom de dood verklaart dit ook waarom er weinig stenen op Marktplaats staan. Naast het taboe rondom de dood dat aan het verbokkelen is zijn de rituelen rondom de dood in de afgelopen twintig jaren fors veranderd. Dit heeft ook een impact gehad op het toepassen van hergebruik. Ik zal deze veranderingen in de volgende paragraaf voorstellen.

De moderne rituelen rondom de dood

‘Mensen hanteren objecten, voorstellingen en symbolen, voeren bepaalde rituele handelingen uit en vertellen verhalen die al dan niet impliciet verwijzen naar een andere werkelijkheid. Om een eenvoudig voorbeeld te geven: praktisch iedereen heeft wel eens een muntje in het water geworpen, maar het offer wordt als dermate vanzelfsprekend beschouwd dat we er nauwelijks bij stilstaan wat dit gebaar behelst.’¹²⁵

Iedereen voert regelmatig rituelen uit, al staan we niet stil bij de betekenis van die rituelen in ons dagelijks leven. Maar bij sommige ‘scharniermomenten’ in het leven worden rituelen als onmisbaar en belangrijk ervaren. Die ‘scharniermomenten’ zijn bij voorbeeld de geboorte, het huwelijk en de dood. Vooral de dood roept veel behoefte aan rituelen bij mensen op. Dit is altijd al zo geweest. In de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw waren de rituelen rondom de dood in de handen van kerkelijke en religieuze instanties. Zij bepaalden welke rituelen uitgevoerd moesten worden en hoe. Maar in de afgelopen twintig jaren worden die rituelen vooral uitgevoerd door mensen die geen aanhangers zijn van traditionele religies. Een maatschappelijke ontwikkeling die heeft bijgedragen aan de behoefte aan aanpassing van uitvaartrituelen in Nederland is de ontkerkelijkheid.¹²⁶ Mensen willen nog steeds geen afstand van hun dierbare nemen zonder rituelen, maar de rituelen zelf zijn veranderd.¹²⁷ Grimes¹²⁸ spreekt van: ‘de heruitvinding van dodenriten’. Volgens zijn theorie gaan mensen die niet meer bij traditionele religies horen zelf een meer eigen vorm aan riten geven. Zo worden oude rituelen aangepast, zich toegeëigend of opnieuw geïntroduceerd. Dit gebeurt volgens hem volgens twee verschillende modellen: ‘de loodgieter’ en ‘de waarzegger’. Het loodgietermodel heeft als basis het herkennen, evalueren en oplossen van een probleem, net als een sifon die verstopt is en ontstopt moet worden. Volgens dit model, als een ritueel niet meer ‘werkt’, wordt gekeken welk onderdeel niet genoeg voldoening geeft. Dit onderdeel wordt dan vervangen door een nieuw. Het waarzeggermodel werkt op intuïtie. Als een ritueel veranderd moet worden, wordt er op basis van intuïties en ingevingen gewerkt. Een of een andere vorm van spirituele activiteit (meditatie, gebed, enz.) wordt erbij betrokken om tot een oplossing te komen.¹²⁹ Het kan vergeleken worden met ‘kaarten trekken’ (tarot): bij voorbeeld op de vraag: ‘is mijn huwelijk nog te redden?’ wordt er een aantal kaarten getrokken door de waarzegger en gekeken naar ‘het antwoord’. Menselijke

125 Venbrux, E., *Ongelooflijk! Religieus handelen, verhalen en vormgeven in het dagelijks leven*, Nijmegen, 2007, p.9.

126 Venbrux, E., Bolt, S., en Heessels, M., ‘Rituele creativiteit rondom de dood’ in Venbrux, E., Heessels, M., en Bolt, S., *Rituele creativiteit, actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, Zoetermeer, 2008, p. 11.

127 Bernts, T., Dekker, G. en Hart de, J., *God in Nederland, 1996-2006*, Kampen, 2007; Wouters, C., “The Quest for New Rituals in Dying and Mourning”, *Body & Society* 8 (1), pp. 1-28.

128 Grimes, R., *Deeply into the Bone: Re-Inventing Rites of Passage*, Berkeley, 2000, p. 275-282.

129 Grimes, R., *Ibidem*, p. 12.

redenering heeft hier niets mee te maken. De moderne rituelen rondom de dood hebben niet meer het karakter van rouwrituelen¹³⁰, maar tegenwoordig staan de overledene en het leven dat hij geleid heeft (“zoals hij was”) in het centrum van de aandacht.¹³¹ De doden doen er weer toe in de funeraire cultuur. Ze krijgen giften (brieven, teddyberen, iPods) en gaan met ons mee op de camping.¹³² De banden worden op verschillende manier sterker gemaakt. Ook het brengen van objecten naar het graf (tekeningen, knuffels, beeldjes, bijen op zonne-energie en plastic vlinders) houden de dode dicht bij de levenden.

Afb. 3.2: voorbeeld van grafdecoratie op een begraafplaats in Leersum

We hebben het hier over funeraire rituelen anno nu. Maar de meeste hergebruikte grafstenen dateren van de negentiende of begin van de twintigste eeuw, blijkt uit de praktijk. Hoe kunnen dan mensen het oude met het nieuwe mengen?

Een voorbeeld van het “mixin” van elementen uit oude en nieuwe rituelen rondom de dood ben ik op de begraafplaats St. Petrus Banden in Den Haag in oktober 2011 tegengekomen.

Het grafmonument is een hergebruikt monument van de negentiende eeuw, een standbeeld van Christus, met een kruis en het monogram XP. Op het graf staan elementen van de nieuwe funeraire cultuur: Boeddhabeeldjes, waxinelichtjes en teddybeertjes (knuffels uit de wereld van Winnie the Pooh). Het meest opvallend is het grote hoofd van Boeddha, dat pal voor de voeten van Christus staat. Deze combinatie van oude en nieuwe elementen wordt “*ritual mixing*” genoemd.¹³³ Volgens Susan Sered kiezen mensen in de moderne samenleving steeds meer voor een mengeling van rituelen van verschillende oorsprong. Zo worden elementen van verschillende religies met elkaar gecombineerd, bij voorbeeld boeddhistische meditatie tijdens een joodse dienst.¹³⁴ De klassieke vorm van het grafmonument heeft de nabestaanden niet tegengehouden om hun eigen vorm aan het ritueel rondom de dood te geven, dat typisch is voor de eenentwintigste eeuw. In dit geval zou het bijzonder interessant om een gesprek te voeren met de nabestaanden over de motivatie en redenen om voor een oude steen te kiezen. Helaas mochten de begraafplaatsbeheerders geen gegevens van nabestaanden verstrekken. Maar er zijn wel grenzen aan het mixen bij hergebruikte stenen: de steen zelf mag niet aangepast worden, behalve eventuele restauraties en een andere naamplaat. In het voorbeeld van Den Haag was het niet mogelijk om het kruis weg te halen.

130 Bot, M., *Een Laatste Groet. Uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland*, Rotterdam, 1998.

131 Venbrux, E., *Ongelooflijk!*, p. 12.

132 Teunissen, K., ‘Met de urn naar de camping’, NRC Handelsblad, 21/02/2012.

133 Sered, S., ‘Taxonomies of ritual mixing’, *History of Religions* 47 (2/3), 2008, pp. 221-238.

134 *Ibidem*, p. 221.

Afb. 3.3 en 3.4: Links: het standbeeld van Christus met hoofd van Boeddha voor het monument. Oost en West worden hier gemixt. Boven: grafgiftten op hetzelfde graf: bloemen, waxinelichtjes, wierookstokje, Oosterse olielamp, hartvormige stenen en schaal met zand. In het schaal zijn er nog meer beeldjes uit oosterse afkomst, inclusief een zittende Boeddha (bruin standbeeldje), geplaatst.

Als we de verdeling van Grimes erbij nemen, is dit volgens het loodgietermodel gebeurd: het monument alleen voldeed niet genoeg aan de behoeftes van de nabestaanden, daar hebben ze een oplossing voor gevonden: extra symbolen en voorwerpen op het graf zetten. Dit maakt het graf meer persoonlijk, meer uniek. Hier wil ik de theorie van Ariès gebruiken. Volgens hem kunnen we vijf verschillende houdingen tegenover de dood onderscheiden: de getemde dood, de eigen dood, de gestadige dood, de dood van de ander en de verboden dood. De verboden dood is de dood wat taboe is en weggestopt. In de afgelopen 10-15 jaar is er een nieuwe ontwikkeling gaande: van de *verboden dood* zien we de opkomst van wat ik noem de “*doe-het-zelf*”dood. Mensen willen hun eigen uitvaart in handen nemen en tot in de kleinste details voorbereiden. De uitvaartbranche speelt hier een prominente rol door voor iedereen een uitvaart op maat te verzorgen. Woorden zoals ‘uniek’, ‘origineel’ en ‘persoonlijk’ komen vaak naar voren, en de overledene en zijn biografie staan centraal. Dit vloeit voort uit de gedachte om: ‘de doden niet te verzwijgen maar te vieren om wie ze waren en wat ze te vertellen hebben.’¹³⁵

Tegenwoordig is het niet alleen mogelijk om een unieke en persoonlijke vorm aan de ‘grafdecoratie’ (objecten die op het graf geplaatst worden) te geven, maar ook aan de hele uitvaart. De ‘unieke uitvaart’ wordt sterk gepromoot door de uitvaartindustrie. Hij wordt door de persoon zelf bij leven voorbereid.¹³⁶ De ruimte om een actieve rol te spelen in het plannen van zijn eigen uitvaart is typisch iets van Nederland en het Westen. In Japan bijvoorbeeld wordt het niet toegelaten.¹³⁷

135 <http://allerzielenalom.nl/>, kunstproject onder de leiding van Ida van der Lee.

136 Venbrux, E., *Ongelooflijk!*, p. 14.

137 Enklaar, J., *Onder de groene zoden. De persoonlijke uitvaart. Nieuwe rituelen in rouwen, begraven en cremeren*, Zutphen, 1995.

Ook de keuze van een grafsteen hoort hierbij. Veel mensen die voor een hergebruikte steen kiezen, doen het vaak zelf bij leven. Heel zelden wordt de keuze door de nabestaanden na de dood gedaan uit praktische overwegingen omdat er na overlijden te weinig tijd is om zoiets te beslissen. Het is op veel begraafplaatsen zelfs mogelijk een grafsteen te ‘reserveren’.¹³⁸ Hergebruikte grafstenen kunnen dus een deel worden van een uitvaart op maat, zonder dat hun hoge leeftijd een hindernis wordt.

De moderne unieke uitvaart wordt beïnvloed door moderne rituelen rondom de dood. Rituelen rondom de dood zijn in de afgelopen twintig jaar veranderd. Traditionele rituelen en geloven voldoen niet meer aan de behoeftes van nabestaanden. Oude grafstenen kunnen wel gebruikt worden in een moderne uitvaart, maar ze worden soms ook op hun beurt met nieuwe elementen gemixt. Nu we de veranderingen in de moderne rituelen rondom de dood hebben geschetst is het tijd om naar een andere vraag te kijken: hoe komt het dat twintig jaar geleden monumentale grafstenen als ‘rommel’ werden gezien en weggeruimd werden en nu niet meer? Het antwoord ligt in de veranderingen van de visie in de afgelopen twee decennia over wat erfgoed is en welke objecten erfgoed zijn.

De veranderingen in de visie over erfgoed

Erfgoed is een veel besproken onderwerp vandaag de dag. Er zijn tal van publicaties, websites en artikelen beschikbaar. Om de veranderingen in de visie over erfgoed in de afgelopen twee decennia te schetsen baseer ik me op de theorieën van Willem Frijhoff¹³⁹ aan de ene kant en op officiële documenten (gepubliceerd door officiële instanties die voor het beschermen van het roerende en onroerende erfgoed staan) aan de andere kant. Ik heb voor het werk van Willem Frijhoff gekozen, omdat hij een nieuwe definitie van het concept erfgoed ontworpen heeft die bruikbaar is voor het hergebruiken van grafstenen.

Moderne auteurs baseren hun definities niet op menselijke handelingen, maar op intrinsieke kwaliteiten en waarden van de objecten en op de waarde die hun toegekend wordt door de samenleving. Voor een klassering en overzicht van verschillende erfgoedvisies in de twintigste eeuw gaan we naar Frijhoff kijken¹⁴⁰:

“erfgoed” = “al datgene wat door cultureel handelen tot stand is gebracht en voor het nageslacht wordt bewaard”. Dit is een positieve, inclusieve en offensieve visie. Volgens de aanhangers van deze visie¹⁴¹ zou, in theorie, alles uit het verleden bewaard moeten worden. Het is het idee dat we het erfgoed niet bezitten maar alleen in bruikleen hebben en dat we het zo intact mogelijk aan onze kinderen moeten overdragen. In de praktijk is dit niet haalbaar.

“erfgoed” = “iets zeldzaams en kostbaars dat in zijn bestaan wordt bedreigd, maar vanwege zijn waarde voor de groep bewaard moet blijven of levend moet worden gehouden”. In vergelijking met de eerste visie is deze meer gesloten en defensief. Kwaliteit staat hier centraal, en erfgoed van ‘kwaliteit’ moet bewaard worden. De rest mag vernietigd worden. Dit sluit aan bij de officiële visie van verschillende instanties, onder andere de RCE.

“erfgoed” = “niet verzakelijkt en niet eens en voor altijd vastgelegd als een herkenbaar product dat zichzelf gelijk blijft”, “erfgoed wordt geconstrueerd, geconstitueerd, door de selectie uit het reservoir van relictten uit het verleden”.

In deze dynamische visie, die ook de visie van Frijhoff is, slaat ‘erfgoed’ niet zozeer op de artefacten zelf en hun consumptie, maar op het produceren van erfgoed. Het is pas als er een object uit dat reservoir van relictten geselecteerd wordt, dat het ‘erfgoed’ genoemd mag worden.

138 Dit komt terug in verschillende interviews met begraafplaatsbeheerders.

139 Frijhoff, W., *Dynamisch erfgoed*, Amsterdam, 2007.

140 *Ibidem*, p. 37-38.

141 Onder wie Frans Grijzenhout, zie Grijzenhout, Fr., *Erfgoed. Geschiedenis van een begrip*, Amsterdam, 2007

Het reservoir van relictten blijft bestaan en een selectieproces vindt plaats. Maar de selectiecriteria zijn afhankelijk van het tijdperk waarin de selectie gemaakt wordt.

In de officiële documenten vinden we een andere invalshoek. Het eerste officiële document dat ik gebruik is de *Erfgoedbalans*, gepubliceerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) in 2009.¹⁴² Het doel van deze publicatie was om ‘concrete, onderbouwde gegevens en constatering over het erfgoed (...) te bieden’.¹⁴³ Om dit doel te kunnen bereiken moest de RCE eerst een definitie geven van het begrip erfgoed: “(Erfgoed) refereert nu ook aan gebouwen, voorwerpen en landschappen die zijn verbonden aan andere aspecten van het maatschappelijke en culturele leven dan de nationale politiek, zoals economische bedrijvigheid, religieus leven, industrie, migratie en sociale en charitatieve instellingen.”¹⁴⁴ In de bovenstaande definitie geeft het woord nu aan dat ‘erfgoed’ verschillende definities gekend heeft door de tijden heen. Als we kijken naar de ontwikkeling van de definitie zien we dat men aan het eind van de twintigste eeuw de inhoud van de term erfgoed is gaan verbreiden volgens dezelfde ontwikkeling als de term *heritage* in het Engels. Aan de traditionele concepten van ‘oudheden’ en ‘monumenten’ (‘gebouwen, voorwerpen en landschappen’ van de bovenstaande definitie) en hun belang voor de door iedereen gedeelde nationale identiteit werden elementen van de identiteit van deelgroepen toegevoegd (‘verbonden aan andere aspecten van het maatschappelijke en culturele leven dan de nationale politiek’). Dit is een definitie die geldig is voor het zogenaamde ‘onroerend erfgoed’. Tegenwoordig wordt er ook veel gesproken over het ‘immaterieel erfgoed’. Om een definitie voor dit begrip te geven moeten we een tweede officieel document bekijken gepubliceerd door de UNESCO in 2003.¹⁴⁵ Het begrip ‘immaterieel erfgoed’ wordt gedefinieerd als: “Het immaterieel cultureel erfgoed betekent zowel de praktijken, voorstellingen, uitdrukkingen, kennis, vaardigheden als de instrumenten, objecten, artefacten en culturele ruimtes die daarmee worden geassocieerd, die gemeenschappen, groepen en, in sommige gevallen, individuen erkennen als deel van hun cultureel erfgoed”.¹⁴⁶ Een belangrijk gemeenschappelijk element van deze twee definities is het feit dat ‘erfgoed’ niet op zichzelf bestaat: het wordt gemaakt door de menselijke handelingen en hun verhalen eromheen. Dit is de visie van twee verschillende instanties over wat erfgoed is.

De definities van de officiële documenten leggen uit wat tegenwoordig onder het begrip erfgoed valt. De moderne auteurs leggen uit hoe we zo ver zijn gekomen. Op basis van dit theoretische kader wil ik uitleggen waarom monumentale grafstenen het etiket *erfgoed* hebben gekregen en twintig jaar geleden nog niet. Hergebruikte stenen zijn het resultaat van een proces: er werd een keuze gemaakt tussen ruimen of bewaren. Op basis van de definitie van Frijhoff zal ik kijken welke selectiecriteria een rol spelen in het maken van deze keuze. De selectiecriteria voor het erfgoed zijn in twintig jaar tijd dusdanig veranderd, dat elementen uit het verleden die door de mand vielen nu als waardevol erkend worden. Vóór de jaren negentig werd erfgoed vooral met de termen ‘monumenten’ en ‘oudheden’ aangeduid. Monumentale grafstenen jonger dan vijftig jaar vielen toen door de mand. Aan het einde van de twintigste eeuw wordt de definitie van het erfgoedconcept uitgebreid. Er komen steeds meer elementen onder het concept ‘erfgoed’ te vallen, inclusief in beleidstukken.¹⁴⁷ Stads- en dorpsgezichten moeten nu beschermd worden en begraafplaatsen zijn hier een deel van. Monumentale grafstenen bepalen het gezicht van een begraafplaats door hun aparte uitstraling en vormgeving. Hierdoor krijgen ze meer en meer aandacht van begraafplaatsbeheerders en particulieren die steeds meer hergebruik inzetten als een middel om de waarde van hun begraafplaats te bewaren.

142 *Erfgoedbalans 2009. archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort. 2009.

143 *Ibidem*, p. 11.

144 *Ibidem*, p. 16.

145 *Conventie betreffende de bescherming van het immaterieel cultureel erfgoed*, UNESCO, Parijs, 2003.

146 *Ibidem*, p.2.

147 Zo is de zorg voor het cultuurhistorische landschap in de *Nota Belvedere* in 1999 vastgelegd. Zie *Belvedere: beleidsnota over de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, Den Haag, 1999.

Naarmate het meer en meer toegepast wordt, wordt hergebruik meer gestructureerd: het wordt opgenomen in reglementen, er wordt naar het publiek over gecommuniceerd. De jaren 2000 zien de grenzen van het 'erfgoedconcept' institutioneel groeien met het waarderen van immateriële elementen van de cultuur. Bij wijze van spreken kan vandaag de dag bijna 'alles' erfgoed worden.¹⁴⁸ Men zou kunnen denken dat de culturele component ook een significante rol speelt voor het waarderen van monumentale grafstenen, maar uit veldonderzoek en interviews blijkt dat kwaliteit nog steeds een belangrijke rol speelt in het selecteren van grafstenen voor hergebruik. Alleen de grafstenen met 'genoeg' waarde of die 'bewaard moeten worden' komen in aanmerking. Want hoeveel grafzerken van hardsteen moet je eigenlijk bewaren als je er al honderden hebt liggen?¹⁴⁹

Verschillende factoren hebben een invloed gehad op het toepassen van hergebruik voor monumentale grafstenen. Een verbreiding van wat onder het begrip 'erfgoed' valt is er een. Doordat de definitie van wat erfgoed is breder is geworden, kwamen begraafplaatsen en grafmonumenten ook in het licht. Monumentale grafstenen werden als 'waardevol' bestempeld en zo ontstond de zorg bij de begraafplaatsbeheerders om deze stenen te bewaren. Grafstenen worden nog steeds op basis van traditionele waardecriteria gewaardeerd (cultuurhistorische en kunsthistorische waarden komen het vaakst naar voren). Daarnaast hebben twee sociologische en culturele factoren ook een rol gespeeld. Ten eerste, het taboe rondom de dood is aan het verbrekken wat de dood bespreekbaar maakt. Getuigen hiervan zijn de aanwezigheid van gebruikte grafstenen op Marktplaats en de 'uitvaart op maat' die intensief wordt besproken met de nabestaanden en de uitvaartondernemer. Het is dus mogelijk geworden voor mensen om hun uitvaart met hun naasten te bespreken. Daarom denk ik dat we nu in een transitiefase zijn beland, waar de dood voor een groot deel van de bevolking nog taboe is (ze bespreken hun uitvaart niet en gaan niet naar een graf), maar voor een ander deel niet meer (ze bespreken hun uitvaart wel). Of het taboe nog verder gaat verbrekken valt niet met zekerheid te voorspellen, maar ik denk dat het wel gaat gebeuren. Ten tweede, er heeft een verandering in de moderne rituelen rondom de dood plaatsgevonden: traditionele rituelen zijn niet meer voldoende, oude elementen worden met nieuwe elementen gemixt. Dit past in het kader van wat ik noem de "doe-het-zelf" dood, waar de 'unieke' uitvaart en "de doden viert voor wie ze waren centraal staan". Nu ik een verklaring heb gegeven voor het bloeien van hergebruik in de afgelopen twee decennia, ga ik een aantal casussen voorstellen te beginnen met Antwerpen.

De Webmaster (Antwerpen)

In Antwerpen is hergebruik op basis van particulier initiatief tot stand gekomen. Jacques Buermans, voorzitter van de vzw¹⁵⁰ *Grafzerkje*, richtte in 2003 zijn vzw op voor het restaureren en behouden van waardevolle grafmonumenten in de stad Antwerpen.¹⁵¹ Grafzerkje had vóór 2008, in samenwerking met het stadsbestuur, al een vijftigtal belangrijke grafmonumenten gered. Deze succesvolle samenwerking leidde in 2008 tot het oprichten van een commissie met de taak om grafmonumenten in 4 categorieën in te delen en een catalogus te maken. Die categorieën van grafmonumenten zijn:¹⁵²

-
- 148 Inclusief bekende nummers uit de popmuziek, zoals 'Purple Rain' van Prince en 'I Feel Love' van Donna Summers. Zie: Brandhorts, C., "'I Feel Love' uitgeroepen tot cultureel erfgoed", op www.parool.nl, 23/05/2012.
- 149 Om de woorden van Gerard Koning te parafraseren: *'Maar heel veel hardsteen is allemaal hetzelfde model hier, uit die tijd (19de eeuw). Moet je er dan honderd bewaren en in stand houden? Of vind je tien ook wel genoeg? Dat zijn dus keuzes die je maakt.'*, Interview met Gerard Koning, 05/03/2012.
- 150 Vereniging zonder winstoogmerk, Belgische rechtspersoon.
- 151 Helaas had Jacques Buermans geen tijd om mijn vragen te beantwoorden en de gemeentelijke administratie verwees me naar hem. Daarom heb ik geen interview met iemand van de stad Antwerpen kunnen afnemen.
- 152 <http://www.westhoekoverleg.be/nl/wp-content/uploads/2009/07/funerair-erfgoed-Antwerpen.pdf>

Tabel 4: Verschillende categorieën van grafmonumenten in Antwerpen

Categorie	Belang	Peterschap	Bruikleen	Behoud van originele naam
1	Grafmonument/ persoon van monumentaal belang	Ja	Neen	Ja
2	Persoon van lokaalhistorisch belang	Ja	Ja	Ja
3	Grafmonument van lokaalhistorisch belang	Ja	Ja	Ja/ Neen
4	Zonder lokaal- historische waarde	Ja	Ja	Neen

Alle monumenten die in aanmerking komen voor bruikleen zijn in een catalogus opgenomen. Deze catalogus is online te raadplegen en te downloaden¹⁵³. Het is de bedoeling dat de geïnteresseerden hun keuze uit de catalogus maken en een aanvraag bij de stad indienen; er wordt dan een onderhoudsadvies opgemaakt en een contract toegevoegd. Het volledige dossier moet dan besproken worden door de ‘herbestemmingscommissie’ (samenwerking tussen de dienst monumentenzorg en begraafplaatsen). Als dit dossier door de commissie goedgekeurd is, wordt het aan het college voorgelegd. In de praktijk blijkt het andersom te werken: veel mensen hebben al een monument in gedachte en dienen een aanvraag in voor een monument dat niet in de catalogus staat. Dan gaat de aanvraag hetzelfde traject in. In het begin moesten de mensen bij leven al betalen voor de concessie, wat veel kosten meebracht en waardoor veel mensen uiteindelijk afhaakten. Sinds 2010 heeft de stad een nieuw systeem: het monument wordt eerst in peterschap genomen bij leven, en pas na het overlijden wordt het een bruikleen, wat veel voordeliger is.¹⁵⁴

In het zuid (Maastricht)

Het eerst bekende geval van hergebruik in Nederland zou van het jaar 1978 kunnen dateren en wel op de gemeentelijke begraafplaats Tongerseweg in Maastricht. De datum van 1978 is onzeker. De begraafplaatsadministratie kent geen systematische registratie van hergebruikte grafstenen. De datum van 1978 wordt in de literatuur genoemd¹⁵⁵ maar de huidige beheerder Charles Remeijers dacht dat zijn voorganger, Andreas Dressen, pas in de jaren negentig hiermee begonnen was.¹⁵⁶ In de jaren tachtig en negentig, toen Andreas Dressen beheerder was, begon hergebruik langzaam wat omvangrijker te worden, maar dit gebeurde vaak alleen op speciaal verzoek van particulieren. In 1990 stichtte Huub Noten¹⁵⁷ de Stichting Tongerse Hof, voor het behoud van het cultuurhistorische karakter van de begraafplaats.¹⁵⁸ De stichting wilde haar doelstelling halen door het adopteren en restaureren van graven van belangrijke Maastrichtenaars, en het hergebruiken van waardevolle stenen. Nu is het de taak van de afdeling stadsbeheer van de gemeente Maastricht, onder de leiding

153 De catalogus is te vinden op <http://www.antwerpen.be/eCache/ABE/80/16/997.Y29udGV4dD04MDMzODg1.html>

154 Mail correspondentie tussen Rudy D’Hooge en Tamara Rogiest, medewerkster bij de stad Antwerpen, Dienst Begraafplaatsen.

155 Perrée, H., “Het tweede leven van een grafsteen”, *De begraafplaats*, december 2000.

156 Interview met Charles Remeijers, op 20/03/2012.

157 Huub Noten (16/12/1940 - 26/04/2009) was een journalist, auteur en acteur en een belangrijke figuur voor de stad Maastricht. Gefascineerd door het funeraire erfgoed, hij is de oprichter van de stichting Tongerse Hof en auteur van een boek over de begraafplaats aan de Tongerseweg *Tuinen van stilte*. Bron: <http://www.limburger.nl/article/20090506/REGIONIEUWS06/417974175>

158 Perrée, H., “Het tweede leven van een grafsteen”, *De begraafplaats*, december 2000.

van Charles Remeijers¹⁵⁹, de gemeentelijke ambtenaar verantwoordelijk voor de begraafplaats Tongerseweg. Hergebruik wordt dus al lang op de Tongerseweg toegepast, maar structureel sinds de jaren negentig. Het aantal graven dat al hergebruikt is, kan niet met zekerheid bepaald worden: er is geen registratie. In 2000 schatte Andreas Dreessen het aantal stenen tussen de 70 en 80¹⁶⁰, Charles Remeijers in 2012 tussen de 20 en 40.¹⁶¹ De reden van het succes van hergebruik op de gemeentelijke begraafplaats is de samenkomst van een vraag van het publiek en behoefte van de stad om haar funeraire erfgoed te bewaren. Veel mensen komen nu zelf met de vraag, bij leven, of ze die of die steen mogen ‘hebben’. Er wordt dan gekeken of het mogelijk is. De redenen waarom mensen voor een oud grafmonument kiezen zijn divers: de locatie (de meeste grafmonumenten liggen in de monumentale zone van de begraafplaats, met een karakteristieke sfeer), de stenen (het zijn stenen met een heel sterke uitstraling), of de wens om naast hun familie begraven te worden (stenen in het oude gedeelte van de begraafplaats moeten blijven liggen en mogen niet vervangen worden door gepolijste granieten stenen).¹⁶² Het blijft maatwerk om aan de ene kant de monumentale waarde van de stenen te behouden en aan de andere kant de “mensen hun eigen beleving te laten uitdrukken”, aldus Charles Remeijers. Als de aanpassingen zo groot zijn dat de steen haar monumentale status verliest, dan wordt het niet toegelaten en moeten de nabestaanden voor een andere steen kiezen.¹⁶³

Een tweede dodenakker in Maastricht, het St. Pieterskerkhof, past hergebruik op een actieve manier toe. Hier is het in 2006 begonnen, op initiatief van Breur Henket, bestuurlid van Stichting Grafmonumenten Sint Pieter (GSP). De stichting zet zich in voor het behouden en restaureren van waardevolle grafmonumenten op het kerkhof. De kerkhofcommissie bepaalt welke graven geschikt zijn voor adoptie¹⁶⁴ en beschikbaar gesteld kunnen worden aan parochianen of buitenparochianen (mensen die zich voor de parochie inzetten maar geen kerkgangers zijn). In principe komen alle bijzondere graven in aanmerking voor adoptie, maar niet de graven van mensen die een belangrijke rol hebben gespeeld in de geschiedenis van de stad of van de wijk. Deze graven worden door de stichting onderhouden en niet beschikbaar gesteld voor hergebruik. Men kan een graf op twee manieren adopteren: of alleen een element van een oud graf dat al geruimd is (kruis bij voorbeeld), of een oud grafmonument in zijn geheel. Vooral oude kruisen vallen in de smaak bij de mensen van de regio. In maart 2012 waren al 17 graven geadopteerd. Maar er komen er nog veel meer bij: in 2012 zal weer een aantal oude graven geruimd worden en nieuwe stenen beschikbaar komen voor adoptie.¹⁶⁵

De beginners (Amsterdam (St. Barbara) en Eindhoven)

In Amsterdam en Eindhoven zijn twee voorbeelden te vinden van begraafplaatsen met enkele hergebruikte grafstenen. Op St. Barbara in Amsterdam zijn vier stenen hergebruikt. Het gaat om stenen met een grote sierwaarde of bijzondere monumenten, die getuigen van het vakmanschap van het verleden. De motivatie van de begraafplaatsbeheerders om hergebruik toe te passen komt van twee kanten: uit bewondering voor het vakmanschap en uit financiële belangstelling, want:

“met herbestemming/recycling borg je het. Met instandhouding moet je er financiën voor vinden en dus het bestuur overtuigen. En dat is nooit simpel”.¹⁶⁶

159 Interview met Charles Remeijers, op 20/03/2012.

160 Perrée, H., “Het tweede leven van een grafsteen”, *De begraafplaats*, december 2000.

161 Interview met Charles Remeijers, op 20/03/2012.

162 Interview met Charles Remeijers, op 20/03/2012.

163 Interview met Charles Remeijers, op 20/03/2012.

164 Op het St. Pieterskerkhof spreekt men van ‘adoptiegraven’ voor graven die hergebruikt worden.

165 Henket, Br., ‘De tijd staat niet stil’ in Brouwer, R. en Henssen, P., *Over 25 jaar. De toekomst van de funeraire cultuur*, Harskamp, 2011, pp. 104-106.

166 Interview met Johan Degenkamp, voormalige directeur van de begraafplaats St. Barbara, op 06/03/2012.

Afb. 3.5: Een klaargemaakte grafsteen op begraafplaats St. Barbara in Amsterdam. De toekomstige gebruikers hebben de steen gereserveerd en nieuwe voorplaten aangebracht om hun eigen namen op de steen te kunnen zetten

In Eindhoven zijn twee stenen ‘hergebruikt’. Twee grafstenen van belangrijke lokale figuren waren ingestort. De begraafplaatsbeheerders wilden ze bewaren omwille van het historische belang van deze personen. De eerste was van het graf van de barones Theodora Hackfort ter Horst, de tweede van het graf van Franciscus Norbertus, pastoor en schrijver van *Het boek van Eindhoven*. De begraafplaatsbeheerders besloten om de oorspronkelijke ingestorte stenen door een andere steen te vervangen. Er zijn twee andere stenen (waarvan de rechten vervallen waren) van een andere locatie van het kerkhof gehaald, schoongemaakt en de namen van de barones en de pastoor zijn op de ‘nieuwe’ steen aangebracht. Deze twee voorbeelden zitten tussen hergebruik en adoptie in: stenen zijn hergebruikt, maar niet als grafmonument voor een nieuwe overledene. Ze functioneren nu als grafmonumenten van twee historische figuren en de begraafplaatsbeheerders betalen de kosten ervoor. Een derde graf is geadopteerd: het graf van de eerste directeur van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank, tegenwoordig Rabobank. De Rabobank heeft in 2002 besloten om het graf te adopteren: zij heeft de restauratiekosten betaald en nu betaalt zij het onderhoud.¹⁶⁷

Afb. 3.6: Een voorbeeld van adoptie in Nederland: het graf van de eerste directeur van de CCB in Eindhoven, geadopteerd door de Rabobank

167 Interview met Rindert Brouwer (lokaal historicus) en Theo Verschuren (bestuurslid van de stichting St. Catharina kerkhof), op 08/03/2012.

In Amsterdam wordt hergebruik tegengewerkt door twee elementen: er is weinig vraag (“Het schrikt mensen af”¹⁶⁸) en er is een technisch probleem: veel grafmonumenten zijn van hardsteen gemaakt, wat moeilijker is om in stand te houden.¹⁶⁹ In Eindhoven is er weinig behoefte aan, omdat er genoeg financiële middelen aanwezig zijn:

“Het streven om het cultureel erfgoed te bewaren is aanwezig en geweldig, maar om dat te doen is het hier niet nodig om de stenen te hergebruiken, omdat het kerkhof genoeg middelen heeft. Maar het kan nog komen. Dus waarom zouden wij het doen als we het nog niet nodig hebben?”.

170

Plannen voor hergebruik (Amsterdam (Nieuwe Ooster), Utrecht, Nieuwegein, Voorburg)

Amsterdam (Nieuwe Ooster)

Hergebruik staat in het beleidsplan van de begraafplaats De Nieuwe Ooster in Amsterdam. Het beleidsplan is door het Bureau Funeraire Adviezen geschreven in opdracht van De Nieuwe Ooster. Hergebruiken op De Nieuwe Ooster betekent dat verschillende karakteristieke aspecten van de begraafplaats gehandhaafd kunnen worden (sfeer, cultuurhistorie en kunsthistorie, vakmanschap). Ook duurzaamheid (vooral delven en bewerken van een steen belasten het milieu)¹⁷¹ en financieel-economische overwegingen spelen een rol in het implementeren van hergebruik. De monumenten kunnen op verschillende manieren hergebruikt worden: ter plekke, op een andere plaats, voor een ander doeleinde en als adoptiegraven¹⁷². De Nieuwe Ooster heeft genoeg grafmonumenten die in aanmerking kunnen komen voor hergebruik, maar er zijn ook beperkingen: rijksmonumenten (behalve drie), gemeentelijke monumenten of monumenten van personen met een specifieke betekenis voor Amsterdam Oost mogen niet hergebruikt worden. Alleen sfeerbepalende monumenten die niet van hardsteen zijn gemaakt zijn goede kandidaten voor hergebruik.¹⁷³ Verder bevat het beleidsplan advies en aanwijzingen over de beste manier om hergebruik bij het publiek bekend te maken. Zo wordt het gebruik van directe communicatie (gesprek met bezoekers en nabestaanden, nieuwsbrieven, websites, correspondentie met rechthebbenden) aanbevolen. Het inschakelen van de media en mond tot mondreclame zijn goede middelen om het bekend te maken.¹⁷⁴

Utrecht, Nieuwegein en Voorburg

Op St. Barbara in Utrecht heeft de directeur Gerard Koning hergebruik overwogen:

“Als directeur van de begraafplaats heb ik direct te maken met stenen die in verval raken, en ik vind het zonde om ze weg te doen. Hergebruik is dan een optie. (...) Voor de familie moet het echt een meerwaarde hebben. De meerwaarde kan een locatie zijn, de uitvoering zijn, de historie die er achter zit. (...) Ik vind hergebruik pas interessant als de ‘erfgoedwaarde’ van een steen ook een rol speelt. Want een kleine steen omdraaien en een nieuwe naam erop, dat kan, maar daar speelt erfgoed geen rol in.”¹⁷⁵

168 Interview met Johan Degenkamp, voormalige directeur van de begraafplaats St. Barbara, op 06/03/2012.

169 In hoofdstuk 2 zal ik dieper ingaan op de problemen rondom het restaureren en onderhouden van hardsteen.

170 Interview met Rindert Brouwer (lokaal historicus) en Theo Verschuren (bestuurslid van de stichting St. Catharina kerkhof), op 08/03/2012. De beheerders verhuren een deel van het oude kerkhof, dat niet meer in gebruik is, als parkeerterrein voor de medewerkers van een lokale krant. Het brengt genoeg middelen op voor het onderhouden van waardevolle de stenen zonder hergebruik toe te passen.

171 Weijzen, M., ‘Milieuaspecten van de uitvaart’, *Het Uitvaartwezen*, 2005.

172 *Hergebruik Waardevolle Grafmonumenten De Nieuwe Ooster. Beleidsplan*, Bureau Funeraire Adviezen, Amsterdam, Oktober 2010, p.12.

173 *Hergebruik Waardevolle Grafmonumenten De Nieuwe Ooster*, p.15-16.

174 *Hergebruik Waardevolle Grafmonumenten De Nieuwe Ooster*, p.22.

175 Interview met Gerard Koning, op 05/03/2012.

Er zijn nog geen hergebruikte monumenten op St. Barbara, wel monumenten die in aanmerking komen. In Nieuwegein heeft de gemeente een toekomstvisie voor de begraafplaats Jutphaas laten opstellen. Of de plannen nog uitgevoerd zullen worden is nog niet helemaal duidelijk, maar het idee is om van het monumentale gedeelte een park te maken en het andere gedeelte weer in gebruik te nemen (opnieuw begraven). In de monumentale zone zou hergebruik een geschikte oplossing kunnen zijn om de waarde van de begraafplaats te handhaven en kostdekkend exploiteren.¹⁷⁶ Ook in Voorburg overweegt de administratie hergebruik als een oplossing voor het opnieuw begraven op de monumentale begraafplaats aan de Parkweg.¹⁷⁷

Nadat ik alle casussen van mijn onderzoek heb geschetst en motieven aangegeven voor het toepassen van hergebruik blijft het nog de vraag of hergebruik een valide mogelijkheid is voor het funeraire erfgoed in de Lagen Landen. Met andere woorden, gaat hergebruik een tijdelijk of een blijvend fenomeen worden? Zoals Eric Venbrux het zei: 'Welke van de actuele veranderingen en innovaties in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland een blijvend karakter zullen dragen, valt op voorhand niet te zeggen'.¹⁷⁸ Een definitief antwoord op deze vraag is nog niet mogelijk. Een antwoord schetsen is echter wel mogelijk. Daarvoor zal ik kijken naar de grootste zorg van begraafplaatsbeheerders die hergebruik willen implementeren (het geld), hun grootste dilemma (het al of niet bewaren van de namen) en een voordeel (het is duurzaam).

De grootste zorg: de kosten

Uit mijn verschillende interviews met actoren uit het veld kwam een belangrijk element heel vaak terug: geld. Of het nu de kosten zijn die de begraafplaatsbeheerders zouden moeten maken of de kosten voor de nabestaanden, het komt in elk geval terug. Het gebrek aan geld om alle monumentale grafstenen te onderhouden is de meest voorkomende reden voor begraafplaatsbeheerders om stenen voor hergebruik beschikbaar te stellen: op die manier worden de kosten voor de begraafplaatsbeheerders laag gehouden en de waarde van hun begraafplaats bewaard. Voor de nabestaanden moet het ook financieel aantrekkelijk zijn om een grafsteen te hergebruiken. Als zij meer geld moeten uitgeven voor een oude steen dan wat ze kwijt zijn voor een nieuwe, dan nemen ze de oude steen niet over. Het idee is ook dat het geld, dat ze op de aankoop van een nieuwe steen besparen door een oude steen te hergebruiken, weer in de onderhoudskosten kunnen stoppen. Laten we eerst kijken naar de kosten per begraafplaats.

Antwerpen

De concessies voor monumenten in bruikleen zijn voor 25 of 50 jaar. Voor peterschap mag de aanvrager zelf een termijn bepalen. Bij een bruikleen worden kosten voor het plaatsen van het stoffelijk overschot (500 € voor 25 jaar, per stoffelijk overschot) en kosten voor het monument afhankelijk van de breedte van het monument (<1m50: 1000 €, <2m50: 2000 €, >2m50: 3000 €) verrekend. Voor niet-Antwerpenaren komt er nog een extra belasting van 500 € bij. Een monument in peterschap nemen is gratis. De peters mogen een standaardplakkaatje voor 50 € bij het monument plaatsen om te laten weten dat ze voor het monument zorgen.¹⁷⁹ In beide gevallen zijn de onderhoudskosten¹⁸⁰ voor de rekening van de aanvrager.

176 Telefonisch interview met Edmée Sleijper, beleidsmedewerkster Archeologie en Cultuurhistorie op 02/03/2012.

177 Interview met Ronalt Osterholt, gemeentelijke ambtenaar verantwoord voor de begraafplaats aan de Parkweg op 09/03/2012.

178 Venbrux, E., Bolt, S., en Heessels, M., 'Rituele creativiteit rondom de dood' in Venbrux, E., Heessels, M., en Bolt, S., *Rituele creativiteit, actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, Zoetermeer, 2008, p. 12.

179 http://www.ekeren.be/docs/Stad/Bedrijven/Stadsontwikkeling/SW_Burgers/MonumentenzorgDocs/FAQ_herbestemmingsmodel.pdf

180 Een grafmonument laten onderhouden is altijd maatwerk, daarom is het onmogelijk om een bedrag vast te stellen

Brugge

Het is financieel aantrekkelijk voor de mensen die een grafkelder willen aanschaffen om voor oude grafkelders te kiezen. De kosten voor hergebruik zijn 2120 €. Dat bedrag is opgebouwd uit: nieuwe vergunning voor een grafkelder (1620 €), ontgraving van het stoffelijke overschot (400 €), overname van de oude kelder (50 €) en overname van het oude grafteken (50 €). Als de nabestaanden hun eigen naam op het graf willen hebben, moeten ze een nieuwe plexiglasplaat aanbrengen. De kosten hiervoor zijn afhankelijk van de maat, de tekst en eventueel versieringen. Een nieuwe grafkelder kost tussen 5325 en 6325 €: een nieuwe vergunning voor een grafkelder (1620 €), huur van een nieuwe grafkelder voor 50 jaar (705 €) plus de kosten voor een nieuw grafmonument, wettelijk verplicht (tussen de 3000 en 4000 €). Een oude grafkelder hergebruiken kost dus de helft van een nieuwe. De stad hanteert een ander tarief voor mensen van buiten de stad: 3 keer de gewone prijs. Dit om te voorkomen dat alle grafkelders in bezit komen van ‘mensen van buiten’.¹⁸¹ Maar de stad is ook bereid om de nabestaanden in hun kosten tegemoet te komen’. Ingrid Geleyn legt uit:

‘De stad Brugge heeft een jaarlijks budget van 25.000 € voor het in stand houden van haar funeraire monumenten. Als een particulier grote restauratiekosten moet betalen voor een monument, kan hij een beroep doen op een subsidie. Dan krijgt hij maximaal 2.500 € subsidie voor de restauratie. Tot nu toe is er hier geen gebruik van gemaakt.’¹⁸²

Den Haag

Een hergebruikte steen kost 3.000 €. ¹⁸³ De steen wordt schoon en gerestaureerd opgeleverd. De onderhoudskosten na overname van de steen zijn voor de nabestaanden. Bovenop de prijs van de steen komen nog de kosten voor de concessie, tussen de 1.725 en 9135 €, afhankelijk van de locatie op de begraafplaats. ¹⁸⁴

Gent

Een oud monument in bruikleen nemen is in Gent financieel aantrekkelijk: de nieuwe gebruiker hoeft alleen de kosten voor de concessie van de grafkelder te betalen (5.000 € voor 50 jaar), het monument krijgen ze er gratis bij. Wel moeten de nabestaanden de onderhouds- en restauratiekosten¹⁸⁵ betalen. Peterschap is ook goedkoop: een tientje per jaar, plus eventuele onderhoudskosten. ¹⁸⁶ Net als in Brugge is de begraafplaats bereid om de nabestaanden tegemoet te komen:

‘Maar sedert vorig jaar (2011) hebben we ook een subsidiereglement voor ons funeraire erfgoed. We hebben het volledig afgekeken van de collega’s van Brugge. Dat subsidiereglement voorziet in het volgende: als je concessiehouder bent van een grafmonument, dat wij als waardevol beoordelen, en je wilt daar kosten voor maken, dan zijn wij bereid om tegemoet te komen in die kosten, tot de helft van de kosten met een maximum van 2.500 €. Dus als iemand een monument in bruikleen wil nemen en er zitten 2.000 € kosten aan vast, als wij het ook beschouwen als waardevol erfgoed (zie grafmonumenten uit de inventaris van 1997, met 1.100 kelders), dan kan men een beroep doen op maximum 1.000 € subsidie. Uiteindelijk beslist het college van Bestuur en Schepenen of het wel mag, maar het volgt altijd het advies van de begraafplaats op. Maar

181 Interview met Ingrid Geleyn en Fernand De Duytsche, op 29/03/2012.

182 Interview met Ingrid Geleyn en Fernand De Duytsche, op 29/03/2012.

183 Interview met Rob van der Vlis, op 18/10/2011.

184 <http://www.paxrkb.nl/petrus/>

185 Voor een inschatting van restauratiekosten voor een grafmonument, zie hoofdstuk 2, onder kopje *zeldzaamheid*. Nogmaals restauratie is maatwerk: het type monument, de staat waarin het verkeert en de ervaring van de steenhouwer zijn bepalend voor het eindbedrag. Daarom is het onmogelijk om vaste tarieven te geven.

186 Interview met Rudy D’Hooze, op 07/03/2012.

er zijn nog geen aanvragen binnengekomen, (...) En sinds vorig jaar hebben we een jaarlijks budget van 25.000 € die we zelf mogen inzetten voor restauratiewerken.¹⁸⁷

Maastricht

Op de begraafplaats aan de Tongerseweg vraagt de administratie 600 € voor een concessie van 20 jaar, met overname van de steen. Daarbij komen nog de (eventuele) restauratiekosten.¹⁸⁸

Op het St. Pieterskerkhof zijn de kosten afhankelijk van de omvang van de restauratiekosten: 1000 € voor een element van een oud graf, 5000 € voor een monumentaal grafmonument.¹⁸⁹ Goedkoper dan een nieuw graf dus. Wie een graf wil adopteren moet 60 € per jaar betalen en de nabestaanden betalen de grafhuur pas na overlijden. Bij elke adoptie wordt er gevraagd om ook een gift aan de stichting te doen. Met dat geld kan de stichting andere graven restaureren en onderhouden. Omdat de stichting een ANBI-stichting¹⁹⁰ is, krijgen de mensen een fiscaal voordeel.¹⁹¹

Utrecht:

Utrecht heeft nog geen hergebruikte grafsteen, omdat de hoge kosten voor het restaureren in de weg staan:

“Een hergebruikte steen kost gemiddeld 8000 €. Nieuwe stenen zijn dan goedkoper. De klant kan dan niet hetzelfde model krijgen, maar de kosten zijn lager. Ook een kleine granietsteen van 60 bij 70 cm¹⁹² omdraaien kost meer om opnieuw te polijsten dan een nieuwe steen uit de groothandel te halen. Want de steenhouders vragen veel geld om het te doen. En de begraafplaats heeft weinig geld en kan dus geen deel van de restauratiekosten voor eigen rekening nemen.”¹⁹³

187 Interview met Rudy D’Hooge, op 07/03/2012

188 Interview met Charles Remeijers, op 20/03/2012.

189 Henket, Br., ‘De tijd staat niet stil’ in Brouwer, R. en Henssen, P., *Over 25 jaar. De toekomst van de funeraire cultuur*, Harskamp, 2011, pp. 104-106.

190 Algemeen Nut Beogende Instelling. Organisaties voor goede doelen die zijn erkend als Algemeen Nut Beogende Instellingen (ANBI) zijn volledig vrijgesteld van schenkbelasting en erfbelasting. Een ANBI is een kerkelijke, levensbeschouwelijke, charitatieve, culturele, wetenschappelijke of andere instelling die het algemeen belang dient. Zij hoeven geen schenkbelasting te betalen over uw gift of over uitkeringen die zij in het algemeen belang doen. Ook betalen deze organisaties geen erfbelasting over ontvangen erfenissen.’ Het betekent eigenlijk dat giften aan een erkende ANBI organisatie fiscaal aftrekbaar zijn. De organisatie betaalt geen belastingen op de ontvangen giften. (bron www.anbi.nl)

191 Interview met Breur Henket, op 20/03/2012.

192 60 bij 70 cm zijn de standaardafmetingen van de meeste moderne grafstenen op begraafplaatsen.

193 Interview met Gerard Koning, op 05/03/2012.

Om de gegevens te vergelijken is het overzichtelijk ze in een tabel te plaatsten:

Tabel 5: Overzicht van de kosten voor een hergebruikt grafmonument per begraafplaats

Begraafplaats	Participatie begraafplaats-beheerders	Kosten voor de nabestaanden bij aanschaf	Kosten voor de nabestaanden per jaar
Antwerpen		= 1.500 €, 2.500 € of 3.500 € + restauratiekosten	= 60 €, 100 € of 140 €
Brugge	mogelijkheid tot subsidies voor nabestaanden	2.120 € + kosten nieuwe naamplaat (plexiglas)	42,40 €
Den Haag		4.725 € - 12.135 €	157,5 € - 404,5 €
Gent	mogelijkheid tot subsidies voor nabestaanden	5.500 €	110 €
Maastricht, St. Pieterskerkhof		1.000 € of 5.000 € + concessie	50 € of 250 €
Maastricht, Tongerseweg		600 € + restauratiekosten	30 €
Utrecht		± 8.000 € (restaureren monument) + concessie	400 €

Uit deze tabel komen een paar dingen naar voren:

Een hergebruikte grafsteen is altijd goedkoper dan een nieuwe, behalve in Utrecht. Dat heeft te maken met het soort steen dat in Utrecht ligt (hardsteen): het is heel moeilijk en heel duur om te restaureren, en de begraafplaats kan de nabestaanden niet tegemoet komen.

In België variëren de kosten tussen 60 € (Antwerpen) en 110 € (Gent) per jaar. In Nederland variëren deze tussen de 30 € (Maastricht) en 404,5 € (Den Haag) per jaar.

Hergebruik is dus een kosteloze oplossing voor de begraafplaatsbeheerders. Maar geld speelt ook een belangrijke rol in de beslissing van de nabestaanden om voor een grafsteen te kiezen: hoge kosten kan afschrikken, want zij moeten het uiteindelijk betalen. Het is dus een kunst voor de begraafplaatsbeheerders om hergebruikte stenen goedkoper aan te bieden dan nieuwe stenen. In

België hebben ze hiervoor een oplossing bedacht: een subsidiesysteem. Verrassend genoeg heeft er nog niemand gebruik van gemaakt in de afgelopen twee jaren. Geld is dus ook de grootste hindernis voor het toepassen van hergebruik op begraafplaatsen. Nabestaanden willen een eigen vorm kunnen geven aan het grafmonument van een dierbare. En het begint met het aanbrengen van namen op 'hun' grafsteen. Het brengt de vraag voor de beheerders: 'oude namen: bewaren of niet?'.

Het grootste dilemma: de namen

Begraafplaatsbeheerders worden geconfronteerd met een dilemma: balans zien te vinden tussen het bewaren van hun waardevolle funeraire erfgoed en nabestaanden tevreden stellen door hun een bepaalde vrijheid te laten in het uiten van hun rouw. De eerste wens van nabestaanden is de naam van hun dierbare overleden op de steen aan te brengen: het moet duidelijk zijn op het monument

wie er nu begraven ligt. Sommige begraafplaatsen laten toe dat namen weggehaald of bedekt worden (St. Petrus Banden in Den Haag, Tongerseweg in Maastricht, St. Barbara in Amsterdam, Westerbegraafplaats in Gent, Schoonselhof in Antwerpen), andere niet (St. Pieterskerkhof in Maastricht, Centrale begraafplaats in Brugge) en St. Barbara in Utrecht laten het aan de nabestaanden over. Als de namen verwijderd of bedekt mogen worden, is er altijd een mogelijkheid om in de archieven terug te vinden wie er oorspronkelijk begraven lag. De reden waarom begraafplaatsen het toelaten om oude naamplaten te verwijderen is om ruimte aan de nabestaanden te geven om hun rouw te kunnen uiten:

“In Gent merk ik zo dat onze inwoners het heel vervelend vonden dat die namen van die andere families daar nog op stonden. Het was hun graf niet, dat kon heel verwarrend zijn. Dus in Gent waren hier niet veel liefhebbers te vinden. Dan hebben wij in Gent het compromis gemaakt: als die persoon van enig historische belang was, dan moet de naam blijven, anders kies je maar een ander monument. Was die persoon totaal onbekend, en laat het monument het toe, dan mag je hem overdekken met een nieuwe naamplaat.”¹⁹⁴

Hetzelfde geldt voor de begraafplaats Tongerseweg in Maastricht:

“Het is passen en meten en oefenen om de waarde van de stenen te bewaren en toch de mensen de ruimte te geven om hun eigen beleving en invulling te hebben. Want waarom zouden ze iets kopen waarin ze hun eigen beleving nauwelijks kunnen aanbrengen? Het is dus een balans zoeken om de monumentaliteit van de steen te behouden en toch de eigenheid van de familie te laten aanbrengen. (...) De mensen moeten dan de steen laten opknappen en mogen een nieuwe naamplaat aanbrengen (voorzetplaat). In het begin werden de namen systematisch verwijderd van de steen, nu wordt er een nieuwe plaat aangebracht. De oude namen staan dus nog op de steen, maar ze zijn niet meer leesbaar. Het is dus de vorm van de steen en het materiaal die behouden moeten blijven, en niet de namen. Dat omwille van het beschermen van het zicht.”¹⁹⁵

Afb. 3.7: Voorbeeld van een hergebruikt grafmonument met een nieuwe naamplaat op de begraafplaats Tongerseweg in Maastricht. De oorspronkelijke namen staan nog steeds op het grafmonument, maar zijn nu onzichtbaar geworden

194 Interview met Rudy D’Hooge, 07/03/2012

195 Interview met Charles Remeijers, 20/03/2012

De kwestie van de namen weghalen (of uit het zicht halen) of laten staan brengt de vraag naar voren hoe we naar de mensen die daar al begraven liggen kijken als hun grafsteen wordt hergebruikt. De dood is een radicaal afscheid en de scherpste bedreiging voor de herinnering aan iemand.¹⁹⁶ Hun namen van grafstenen wissen is het vergeten bij uitstek. Sommige begraafplaatsbeheerders laten het verwijderen van de namen niet toe, omdat er anders een deel van het verleden vergeten wordt. Op St. Pieterskerkhof in Maastricht worden de graven geschud (stoffelijke overschotten worden dieper begraven in het graf, maar niet weggehaald) en niet geruimd (stoffelijke overschotten worden uit het graf gehaald en in de knekelput gelegd). Uit respect voor de mensen die er nog begraven liggen mogen de namen niet weggehaald worden:

“Er mogen geen namen van de graven af. Dat is omdat de graven worden geschud en de stoffelijke overschotten drie diep begraven worden. Er liggen dus nog steeds mensen in. En ook voor het historisch besef: het monument is van andere mensen geweest, en dat moet zichtbaar blijven. Als de naamplaat al weg is (ingestort en niet meer te repareren), dan moet deze niet gerestaureerd worden. Wel moet de nieuwe naamplaat in dezelfde steen en stijl als de oorspronkelijke zijn.”¹⁹⁷

Afb. 3.8: Op het St. Pieterskerkhof in Maastricht moeten de oorspronkelijke namen op de stèle zichtbaar blijven. Gebruikers mogen hun namen op de nieuwe moderne zerk aanbrengen.

Brugge heeft een oplossing gevonden om de oorspronkelijke namen aanwezig te laten en de nabestaanden de ruimte te geven:

“De namen mogen niet weggehaald worden om de authenticiteit van de graven te kunnen bewaren en zichtbaar te laten voor het publiek. Zo kunnen mensen nog steeds weten hoe het er vroeger uit zag. Zo wordt het funeraire erfgoed ook bewaard. (...) In het begin mocht er wel een voorplaat van steen geplaatst worden. Maar dat mag ook niet meer. Nu moet er een voorplaat van plexiglas komen. De oude namen moeten dus zichtbaar blijven. Op de nieuwe plaat mogen de nabestaanden een eigen invulling geven wat lettertype, tekst, en afbeeldingen betreft.”¹⁹⁸

Afb. 3.9: Een hergebruikt grafmonument met voorplaat van plexiglas in Brugge. Onder de namen staat een poem geschreven door een van de familieleden

196 Wils, J.-P., *Ibidem*, p. 122.

197 Interview met Breur Henket, 20/03/2012

198 Interview met Ingrid Geleyn en Fernand De Duytsche, 29/03/2012

De redenen om het weghalen van de namen niet toe te laten zijn omwille van de herinnering aan de persoon die daar begraven ligt (als op het St. Pieterskerkhof in Maastricht) en omwille van de aantasting van de erfgoedwaarde van de steen. De keuze voor de ene of de andere reden is afhankelijk van de manier waarop men een oude grafsteen bekijkt: of die grafstenen nu nog steeds een herinnering aan een persoon zijn of erfgoedstukken. Een soortgelijke discussie is al gevoerd binnen de archeologische wereld over lijken: is een opgegraven lijk nu een stoffelijk overschot of een object van onderzoek?.¹⁹⁹ De tijd die verstreken is sinds de dood speelt hier een rol, evenals als de omstandigheden van het opgraven. Bij grafstenen is tijd de belangrijkste factor. Volgens de theorie van Kopytoff zijn het culturele handelwijzen die een dagelijks object in een onvervreemdbaar object veranderen. Als er na verloop van de tijd geen funeraire rituelen meer uitgevoerd worden of deze hun kracht verliezen, wordt de rol van de begraafplaatsbeheerder bepalend. Als hij beslist dat het weer een object is dan mag het aangepast worden. Het is wel een waardevol object (erfgoedstuk), dus de aanpassingen mogen niet te groot zijn. De steen wordt voor zijn monumentale waarde hergebruikt en wie de persoon was die daar begraven ligt is onbelangrijk geworden. Als de namen niet van de steen af mogen, zijn de grafstenen in de ogen van de begraafplaatsbeheerders nog steeds objecten met een rituele betekenis, grafstenen, herinneringen aan wie daar begraven ligt. Een nieuwe laag wordt toegevoegd aan de geschiedenis van de steen met de nieuwe naam.

Een tweede wens van de nabestaanden is dat ze nieuwe onderdelen aan de steen willen toevoegen (bloembakken, decoraties op de steen, enzovoort). Omwille van de monumentale status en waarde van de stenen wordt dit meestal niet toegelaten, tijdelijke grafversieringen wel.²⁰⁰

Het dilemma van de namen weghalen of niet komt elke begraafplaatsbeheerder die hergebruik wil toepassen wel tegen. Afhankelijk van de status die een steen in hun ogen heeft (erfgoedstuk of herinnering aan een overleden) laten ze het al dan niet toe. Zoals het voorbeeld van Brugge het laat zien: goedkope, maar toch toereikende oplossingen bestaan. Een doorzichtige plexiglasplaat aanbrengen voor de oude namen laat de ruimte aan de nabestaanden om een eigen uiting aan hun rouw te geven en behoudt tegelijk de waarde van de steen. Het dilemma kan dus op een simpele manier overbrugd worden. Na de zorgen om het geld en het dilemma van de namen presenteert ik een voordeel van hergebruik voor de begraafplaatsbeheerders: erfgoed draagt bij aan duurzaamheid.

Het grootste voordeel: duurzaamheid

‘Duurzaamheid’ ... niet meer in de traditionele betekenis van een lange levensduur, maar in de zin van milieuvriendelijk: het verantwoord omgaan met energie, materiaal en water. Het milieubewustzijn kwam in de jaren ‘70 op met het uitkomen van allerlei rapporten die duidelijk maakten dat het Westen een steeds hogere milieubelasting veroorzaakte en dat het zo niet verder kon.²⁰¹ Tegenwoordig wordt het woord ‘duurzaamheid’ te pas en te onpas gebruikt: alles moet duurzaam zijn of op een duurzame manier geproduceerd worden, van energiebronnen tot aan de boekenkasten in de woonkamer. Bekende merken en winkelketens adverteren met hun betrokkenheid met het milieu, en iedereen zou ‘duurzamer’ moeten leven. Een mooi voorbeeld hiervan is de meubelgigant IKEA: op hun website en in de winkel wordt getoond hoe IKEA met duurzaamheid bezig is (de klanten kunnen zelf een ‘Duurzaamheidsverslag’ op de website downloaden) en er worden tips aan hun klanten gegeven

199 Zie Bok, L., ‘Wanneer wordt een mens een ding?’, *De Begraafplaats*, december 2007; Scarre G., ‘Can archaeology harm the dead?’ in Scarre, Chr., en Scarre, G., *The Ethics of Archaeology. Philosophical Perspectives on Archaeological Practice*, Cambridge, 2006, p. 181.

200 Dit blijkt uit de interviews met begraafplaatsbeheerders. De enige uitzonderingen zijn kleine bloembakken, die het zicht niet storen: die mogen in een hoekje geplaatst worden.

201 Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J. en Behrens, W., *The Limits to growth: a report for the Club of Rome’s project to the predicament of mankind*, Universe Books, 1972; World Commission on environment and development, *Our Common Future*, Oxford, 1987.

om duurzamer te leven.²⁰² Het bedrijf heeft zelf in elke winkel een werkgroep die zich bezighoudt met problemen rondom duurzaamheid in hun eigen vestiging. Ook in de monumentenzorg en de erfgoedwereld is duurzaamheid een actueel thema. Daarvan getuigen twee recente publicaties *Duurzaam erfgoed*²⁰³ en het *Handboek duurzame monumentenzorg*.²⁰⁴ De vraag die heerst binnen de erfgoed- en monumentenzorg is: wat is het beste voor het milieu: sloop of herbestemming? En hoe maak je deze afweging?

De eerste stap is om een levenscyclusanalyse te maken (LCA). Een LCA is een beoordeling van het materiaal ‘van wieg tot graf’ en wat de impact van de verschillende handelingen op het milieu is. De milieubelasting wordt berekend op basis van wat nodig is om het materiaal te winnen, om het product te produceren, te onderhouden en te slopen. Na sloop op het afval beland wordt ook gekeken naar de milieubelasting voor het eventueel storten, verbranden of recyclen.²⁰⁵ Het hergebruik van bouwmaterialen heeft een aantal voordelen:

Het spaart het historisch materiaal met zijn originele sporen van ambachtelijke bewerkingen, die een eerstehands informatiebron vormen van de menselijke geschiedenis en ontwikkeling.

Het ontziet natuurlijke hulpbronnen.

Het spaart of beperkt de kosten voor de soms energie-intensieve fabricage van nieuwe materialen.

Het vermindert de productie van bouwafval, dat het hoogste percentage vormt van al ons afval.

Het spaart bouwmaterialen die tegenwoordig niet meer worden geproduceerd, waar vooral de monumentenzorg baat bij heeft.²⁰⁶

En bij het herbestemmen van monumenten speelt de cultuurhistorische waarde een rol: zelfs als het niet duurzamer is om een monument te bewaren, wordt het behouden omwille van de cultuurhistorische waarde. Deze waarde bepaalt ook in welke mate het monument aangepast mag worden.²⁰⁷ Maar hoe zit het nu met grafmonumenten?

Soortgelijke afwegingen spelen ook een rol. In Nederland worden er naar schatting per jaar zo’n 35.000 grafmonumenten geplaatst. Na dertig jaar is bijna 70 tot 80% van alle grafmonumenten alweer geruimd.²⁰⁸ Natuursteen is het meest voorkomende materiaal voor grafmonumenten. De winning van natuursteen vindt plaats in groeven, waar de steen gezaagd wordt. Het winningproces tast het landschap aan. Natuursteen komt in Nederland van nature niet of nauwelijks voor. Tegenwoordig wordt natuursteen goedkoop uit China of India geïmporteerd. Gezien het feit dat transport een belangrijke milieubelastende factor is, is het plaatsen van nieuwe grafmonumenten vervuילend.²⁰⁹ Grafstenen die geruimd worden eindigen meestal in de maalmachine. Daar worden ze vermalen tot vul- of bedekkingmateriaal voor wegen. Deze praktijk wordt ‘downcycling’ genoemd: het omzetten van materialen in andere materialen met een laagwaardiger kwaliteit of bestemming.²¹⁰ Uit

202 http://www.ikea.com/ms/nl_NL/the_ikea_story/people_and_the_environment/a_more_sustainable_life_at_home.html

203 Hermans, T., Stoppers, M., Ven, van de, H., *Duurzaam erfgoed: duurzaamheid, energiebesparing en monumenten*, Amersfoort, 2011.

204 Nusselder, E., Ven, van de, H., Dulski, B., *Handboek duurzame monumentenzorg: theorie en praktijk van duurzaam monumentenbeheer*, Rotterdam, 2011.

205 Beijnum, van, G.J., ‘Wat is beter voor het milieu? Kiezen tussen sloop of herbestemming’ in Hermans, T., Stoppers, M., Ven, van de, H., *Ibidem*, p. 247.

206 Gerner, M., ‘Hergebruik van historische bouwmaterialen. Richtlijnen voor berging, transport, opslag en beschikbaarstelling.’ In Hermans, T., Stoppers, M., Ven, van de, H., *Ibidem*, p. 153.

207 Beijnum, van, G.J., *Ibidem*, p. 254. Zie ook *Handboek duurzame monumentenzorg* dat de monumentwaarden (Mo) en duurzaamheid (Du) tegen elkaar afweegt. Uit deze afweging komt er een DuMo-profiel. De kunst van het goed herbestemmen of hergebruiken is dan om een balans tussen de Mo-coëfficiënt en de Du-coëfficiënt te vinden.

208 Bok, L., ‘Hergebruik’, *De Begraafplaats*, februari 2011.

209 Haas, M., ‘Historische bouwmaterialen en het milieu. Het sterkste punt van monumenten’, in Hermans, T., Stoppers, M., Ven, van de, H., *Ibidem*, p. 87-88.

210 Gerner, M., ‘Hergebruik van historische bouwmaterialen. Richtlijnen voor berging, transport, opslag en beschikbaarstelling’ in Hermans, T., Stoppers, M., Ven, van de, H., *Ibidem*, p. 153.

milieuoogpunt heeft hergebruik de voorkeur boven ‘downcycling’. Het hergebruik van grafstenen *in situ* is voordeliger en milieuvriendelijker. Het bespaart de kosten voor het weghalen en vernietigen van de steen. Deze kosten komen vaak voor rekening van de begraafplaatsbeheerder als de nabestaanden niet meer te traceren zijn. Een nieuwe steen winnen, bewerken en uit het buitenland importeren is niet nodig, wat veel beter voor het milieu is. Ook historische materialen en vakmanschap worden door hergebruik bewaard. Omdat hergebruik duurzaam is en het thema duurzaamheid een breed draagvlak in de moderne samenleving heeft, kunnen begraafplaatsbeheerders hiermee adverteren. Dat is dan een extra reden voor particulieren om een hergebruikte grafsteen te kiezen: ‘het is groen’.

Hergebruik van grafstenen kan een valide mogelijkheid voor het Nederlandse funerair erfgoed worden. In een tijd van crisis en bezuinigingen is het financieel voordeliger voor begraafplaatsbeheerders om een oude steen te hergebruiken in plaats van weghalen. Omdat hergebruik de cultuurhistorische waarde van een begraafplaats bewaart, is het voor de beheerders een investering op de lange termijn. Het geeft een bepaalde uitstraling aan de plaats, wat vervolgens als ‘verkoopargument’ kan functioneren. Ook de nabestaanden hebben hier baat bij: een hergebruikte steen is meestal een stuk goedkoper dan een nieuwe. Besparen op de kosten is niet het enige voordeel: ook het milieu wordt gespaard, doordat milieuvervuilende handelingen voor het plaatsen van een nieuwe steen niet plaatsvinden. Sommige mensen zullen misschien schrikken van het idee ‘de steen van iemand anders te gebruiken’. Ook voor het bewaren van oude namen op de grafstenen bestaan er simpele oplossingen. Maar het taboe rondom de dood is aan het verbrekken. En als het met tact en op een eerlijke manier gepresenteerd wordt kan hergebruik als een optie aan potentiële klanten voorgesteld worden. De mogelijkheid is er. Nu is de taak aan de begraafplaatsbeheerders om het toe te passen.

Conclusie

‘Hergebruik van grafstenen in de Lage Landen: *curiosum*, trend of valide mogelijkheid?’

Hergebruik was een *curiosum*. Het was twintig jaar geleden nog bijna overal in Nederland onbekend. Nu niet meer. Het blijft wel een zeldzame praktijk, omdat er eigenlijk maar drie begraafplaatsen in Nederland het structureel toepassen en een aantal bij toeval of ongestructureerd. Al heeft het een parallel in het verleden met de *spolia*, het heeft een eigen ontwikkeling gekend. Deze verandering werd beïnvloed door twee bredere culturele ontwikkelingen van de moderne samenleving in Nederland: een verandering in de moderne rituelen rondom de dood en een verandering in de visie op het erfgoed. De rituelen rondom de dood zijn veranderd, de ‘unieke uitvaart’ is aan het groeien en bloeien, en het taboe rondom de dood is aan het verbrekken. En bij een ‘unieke uitvaart’ past een ‘unieke steen’. Maar het gaat ook een stap verder dan de uitvaart alleen: zo wordt een persoon op een unieke manier herdacht. De motieven waarom iemand voor een hergebruikte steen kiest zijn divers: hergebruik biedt verankering in het verleden, past in het plaatje van de moderne uitvaart die door de persoon zelf bij leven wordt voorbereid (de meeste mensen kiezen de steen zelf bij leven) en geeft aan de nabestaanden de mogelijkheid om hun eigen rituelen te voeren. Maar niet alleen een verandering in de funeraire rituelen heeft een invloed op hergebruik gehad. Ook de visie op erfgoed heeft een invloed gehad. Doordat andere elementen van het verleden in onze omgeving dan alleen ‘monumenten’ en ‘oudheden’ als ‘erfgoed’ werden bestempeld (zoals stads- en dorpsgezichten), kregen monumentale grafstenen een etiket ‘waardevol’ en ontstond de zorg bij de begraafplaatsbeheerders om deze stenen te bewaren. Daarom is hergebruik een trend. Hergebruik kan een valide mogelijkheid worden, omdat het een manier is om kostdekkend de erfgoedwaarde van een begraafplaats te handhaven en te bewaren. Ook voor de nabestaanden is het financieel aantrekkelijk om een steen in hergebruik te nemen. Voor de begraafplaatsbeheerders die de geschiedenis van hun begraafplaats zichtbaar willen laten, bestaan er simpele oplossingen om oude namen op de grafstenen te laten staan. Ook ecologische argumenten pleiten voor het hergebruiken van grafstenen in plaats van ruimen. Doordat er minder materiaal vervoerd moet worden om een nieuwe steen vanuit het buitenland te importeren, is de impact op het milieu minder groot bij hergebruikte grafstenen. Of het als valide mogelijkheid door begraafplaatsbeheerders gebruikt zal worden, moet nog blijken.

Dankwoord

Zonder de hulp van een aantal mensen had ik deze scriptie niet kunnen schrijven. Ik wil ze hier bedanken.

Allereerst gaat mijn dank uit naar mijn scriptiebegeleider Jos Bazelmans. Ik wil hem bedanken voor zijn vele commentaren en advies op de conceptversies van deze scriptie. Ook onze gesprekken over de samenleving en de dood en de veranderingen in de betekenis van het begrip ‘erfgoed’ hebben mij een stap verder gebracht. Ik ben Hanneke Ronnes dankbaar voor haar commentaren en ideeën over de structuur van deze scriptie. Daarnaast wil ik ook Leon Bok bedanken. Hij is me collegiaal tegemoetgekomen en hij is zo vriendelijk geweest om zijn expertise vanuit het Bureau Funeraire Adviezen te delen.

Zonder interviews met actoren in het veld was deze scriptie niet tot stand gekomen. Mijn dank gaat uit naar de begraafplaatsbeheerders en gemeentelijke ambtenaren die de tijd hebben genomen om mij te ontvangen, een interview te geven en rond te leiden op de begraafplaatsen. Deze mensen zijn: Ingrid Geleyn en Fernand De Duytsche in Brugge, Rindert Brouwer en Theo Verschuren in Eindhoven, Rudy D’Hooge in Gent, Breur Henket en Charles Remeijers in Maastricht, Edmée Sleijper in Nieuwegein, Gerard Koning in Utrecht en Ronalt Osterholt in Voorburg.

Een scriptie schrijven is een proces dat met vallen en opstaan ontstaat. Af en toe is een duwtje in de rug echt nodig. Hiervoor wil ik al mijn collega’s van de afdeling Landschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bedanken. Zij stonden altijd klaar voor mij.

Naast een duwtje in de rug van mijn collega’s was de steun van mijn naasten onmisbaar. Mijn dank aan Michiel en Gusta Kruijthof voor hun steun en het verbeteren van mijn taalfouten.

Contactgegevens (voor vragen en opmerkingen):

Mail: sophiehennebert@yahoo.fr

Telefoon: +31-(0)625433357.

Literatuurlijst:

- Altena, M., 'Making memories: Filmmakers, agency and identity in the production of funerary films in the Netherlands', *Mortality*, 14:2, 2009, pp. 159-172.
- Ariès, Ph., *L'Homme devant la mort*, Paris, 1977.
- Ariès, Ph., *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven rouwen en gedenken*, Amsterdam, 1987.
- Arksey, H., Knight, P., *Interviewing for Social Scientists: an introductory resource with examples*, Londen, 1999.
- Asselbergs, F., *Niets is zo veranderlijk als een monument*, Nijmegen 2000.
- Assmann, J., *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 1997.
- Beijnum van, G. J., 'Wat is beter voor het milieu? Kiezen tussen sloop of herbestemming' in Ven van de, H. (red), *Duurzaam erfgoed. Duurzaamheid, energiebesparing en monumenten*, Amersfoort, 2011.
- Bernts, T., Dekker, G. en Hart de, J., *God in Nederland, 1996-2006*, Kampen, 2007.
- Bok L., *Ars Mortis. De kunst van de dood en het overleven van de laatste rustplaats*. Afstudeerscriptie, Rijksuniversiteit Groningen, 1993.
- Bok, L., 'Wanneer wordt een mens een ding?', *De Begraafplaats*, december 2007.
- Bok, L., 'Hergebruik', *De Begraafplaats*, februari 2011.
- Bok, L. & Attema Y. (red.), *Begraafplaatsen als cultuurbezit*, Den Haag, 2003.
- Bok, L., en Timmerman, E., *Waardering bijzondere begraafplaatsen gemeente Maasdriel met restauratieadvies en kostenberekening*, Juni 2010.
- Bosman, L., *The Power of Tradition. Spolia in the architecture of St. Peter's in the Vatican*, Hilversum, 2004.
- Bot, M., *Een Laatste Groet. Uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland*, Rotterdam, 1998.
- Brenk, B., 'Spolia from Constantine to Charlemagne: aesthetics versus ideology', *Dumbarton Oaks Papers*, 41, 1987, pp. 103-109.
- Choay, Fr., 'Sept propositions sur le concept d'authenticité et son usage dans les pratiques du patrimoine historique' in Larsen, Kn. (ed.), *Nara Conference on Authenticity in relation to the World Heritage Convention. Conférence de Nara sur l'authenticité dans le cadre de la Convention du Patrimoine Mondial. Nara, Japan / Japon, 1-6 November / Novembre 1994. Proceedings / Compte-Rendu*, Trondheim, 1995.
- Colwell-Chanthaphonh, Ch. en Ferguson, T.J., 'Trust and archaeological practice: towards a framework of Virtue Ethics' in Scarre, Chr. en Scarre, G., *The Ethics of Archaeology. Philosophical Perspectives on Archaeological Practice*, Cambridge, 2006.
- Conventie betreffende de bescherming van het immaterieel cultureel erfgoed*, UNESCO, Parijs, 2003
- Denslagen, W., *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg*, Amsterdam, 2004.
- Eaton, T., *Plundering the Past. Roman Stonework in Medieval Britain*, Stroud, 2000.
- Enklaar, J., *Onder de groene zoden. De persoonlijke uitvaart. Nieuwe rituelen in rouwen, begraven en cremen*, Zutphen, 1995.
- Erfgoedbalans 2009. Archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort. 2009.
- Ex, N., *Zo goed als oud. De achterkant van het restaureren*, Amsterdam, 1993.
- Frijhoff, W., *Dynamisch erfgoed*, Amsterdam, 2007.

- Gerner, M., 'Richtlijnen voor berging, transport, opslag en beschikbaarstelling. Hergebruik van historische bouwmaterialen' in Ven van de, H. (red), *Duurzaam erfgoed. Duurzaamheid, energiebesparing en monumenten*, Amersfoort, 2011
- Gilmore, J. en Pine, B., *Authenticiteit. Wat consumenten écht willen*, Den Haag, 2008.
- Groarke, L. en Warrick, G., 'Stewardship gone astray? Ethics and the SAA' in Scarre, Chr. en Scarre, G., *The Ethics of Archaeology. Philosophical Perspectives on Archaeological Practice*, Cambridge, 2006.
- Grimes, R., *Deeply into the Bone: Re-Inventing Rites of Passage*, Berkeley, 2000.
- Grijzenhout, Fr., *Erfgoed. Geschiedenis van een begrip*, Amsterdam, 2007
- Haas, M., 'Het sterkste punt van monumenten. Historische bouwmaterialen en het milieu' in Ven van de, H. (red), *Duurzaam erfgoed. Duurzaamheid, energiebesparing en monumenten*, Amersfoort, 2011
- Halbwachs, M., *La mémoire collective*, Paris 1950.
- Handleiding Opgraven en Ruimen*, LOB, Nijmegen, 2010
- Heessels, M., en Venbrux, E., 'Rituele gestalten van de dood. Een foto-essay' in Venbrux, E., Heessels M., Bolt, S., *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, Zoetermeer, 2008.
- Heessels, M. en Venbux, E., 'Secondary burial in the Netherlands: Rights, rites and motivations', *Mortality*, 14:2, 2009, pp. 119-132.
- Henket, Br., 'De tijd staat niet stil' in Brouwer, R. en Henssen, P., *Over 25 jaar. De toekomst van de funeraire cultuur*, Harskamp, 2011, pp. 104-106.
- Hergebruik Waardevolle Grafmonumenten De Nieuwe Ooster. Beleidsplan*, Bureau Funeraire Adviezen, Amsterdam, Oktober 2010.
- Hergebruik en peterschap van graftekens met verlopen vergunning, overzicht 2011*, publicatie op de website van epitaaf, vereniging voor funeraire archeologie. www.epitaaf.org
- Hermans, T., Stappers. M., van de Ven, H., *Duurzaam erfgoed: duurzaamheid, energiebesparing en monumenten*, Amersfoort, 2011.
- Instandhouding en herstel van historische natuurstenen graftekens*, Info restauratie en beheer. Rijksdienst voor monumentenzorg, 18, 2000.
- Jong, de, G., en Kregting, J., Ode aan de doden. Opinieonderzoek over de dood en uitvaart, Rapport nr. 582, Nijmegen, oktober 2008.
- Jong de, R., 'Authenticiteit en monumentenzorg. Monumentenzorg en authenticiteit', *Jaarboek monumentenzorg*, 1996, pp. 274-282.
- Kinney, D., 'Rape or Restitution of the Past? Interpreting Spolia' in Scott S. Cl. (ed.), *The Art of Interpreting*, University Park, 1995, pp. 53-67.
- Klaassens, M., Groote, P., en Huigen, P., 'Roadside memorials from a geographical perspective', *Mortality*, 14:2, 2009, pp. 187-201.
- Kooken, T., 'De dood is taboe, de dood is niet taboe. Huh?' *De Stentor*, 4 november 2008.
- Kopytoff, I., 'Cultural biography of things: commodization as process' in Appadurai, Ar., (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, 1986, pp. 64-94.
- Krabben, A., 'Het laatste taboe: grafsteen op Marktplaats', *De Begraafplaats*, september 2008.
- Krabben, A., 'Wet op de lijkbezorging gerepareerd', *De Begraafplaats*, oktober 2010.
- Krabben, A., 'Piëteitsvol – of overgevoelig?', *De Begraafplaats*, december 2010
- Kregting, J., en Jong, de, G., *Ode aan de doden 2009. Opinieonderzoek over rouw om overleden dierbaren*, Rapport nr. 593, Nijmegen, oktober 2009.
- Labadi, S., en Long, C., *Heritage and Globalisation*, London, 2010.

- Lackey, D. P., 'Ethics and Native American reburials: a philosopher's view of two decades of NAGPRA' in Scarre, Chr. en Scarre, G., *The Ethics of Archaeology. Philosophical Perspectives on Archaeological Practice*, Cambridge, 2006.
- Larsen, Kn. (ed.), *Nara Conference on Authenticity in relation to the World Heritage Convention. Conférence de Nara sur l'authenticité dans le cadre de la Convention du Patrimoine Mondial. Nara, Japan / Japon, 1-6 November / Novembre 1994. Proceedings / Compte-Rendu*, Trondheim, 1995.
- Layton, R. en Wallace, G., 'Is culture a commodity ?' in Scarre, Chr. en Scarre, G., *The Ethics of Archaeology. Philosophical Perspectives on Archaeological Practice*, Cambridge, 2006.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J. en Behrens, W., *The Limits to growth: a report for the Club of Rome's project to the predicament of mankind*, Universe Books, 1972
- Mensch van, P., 'Tussen narratieve detaillering en authenticiteit: dilemma's van een contextgeoriënteerde ethiek', *Jaarboek Monumentenzorg*, 2001, pp.46-55.
- Natuursteen in Nederland*, Info restauratie en beheer. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 28, 2002.
- Nusselder, E., et al., *Handboek duurzame monumentenzorg: theorie en praktijk van duurzaam monumentenbeheer*, Rotterdam, 2011.
- Omland, A., 'The ethics of the World Heritage concept' in Scarre, Chr. en Scarre, G., *The Ethics of Archaeology. Philosophical Perspectives on Archaeological Practice*, Cambridge, 2006.
- Peelen, J., 'Reversing the past: Monuments for stillborn children', *Mortality*, 14:2, 2009, pp. 173-186.
- Perrée, H., 'Het tweede leven van een grafsteen', *De Begraafplaats*, december 2000.
- Pine, B. en Gilmore, J., *The Experience Economy*, Boston, 1999.
- Quartier, Th., 'Personals symbols in Roman Catholic funerals in the Netherlands', *Mortality*, 14:2, 2009, pp. 133-146.
- Raff, Th., 'Spolia – Building Material or Bearer of Meaning', *Daidalos*, 58, 1995, pp. 64-71.
- Scarre, Chr. en Scarre, G., *The Ethics of Archaeology. Philosophical Perspectives on Archaeological Practice*, Cambridge, 2006.
- Scarre, G., 'Can archaeology harm the dead?' in Scarre, Chr. en Scarre, G., *The Ethics of Archaeology. Philosophical Perspectives on Archaeological Practice*, Cambridge, 2006.
- Schoorl, Fr., 'On Authenticity and Artificiality in Heritage Policies in the Netherlands', *Museum International*, 57:3, 2005, pp. 79-84.
- Sered, S., 'Taxonomies of ritual mixing', *History of Religions* 47 (2/3), 2008, pp. 221-238.
- SOCON, Sociaal-Culturele Ontwikkelingen in Nederland. Survey (coördinatie: dr. Ariana Need), Nijmegen, 2005.
- Stengs, I., 'Death and disposal of the people's singer: The body and bodily practices in commemorative ritual', *Mortality*, 14:2, 2009, pp. 102-118.
- Stocker, D., 'Rubbish recycles: a study of the re-use of stone in Lincolnshire' in Parsons, D.,(ed.), *Stone: Quarrying and Building in England, AD 43-1525*, Chichester, pp. 83-101.
- Straalen van, Th. en Dijkstra, H., 'Stenen vloeren in kerken' in Denslagen W., *Restauratievademecum*, 2b, Zeist – 's-Gravenhage, 1991, pp. 1-28.
- Tarlow, S., 'Archaeological ethics and the people of the past' in Scarre, Chr. en Scarre, G., *The Ethics of Archaeology. Philosophical Perspectives on Archaeological Practice*, Cambridge, 2006.
- Teunissen, K., 'Met de urn naar de camping', *NRC Handelsblad*, 21/02/2012.

- Ven van de, H. (red), *Duurzaam erfgoed. Duurzaamheid, energiebesparing en monumenten*, Amersfoort, 2011.
- Ven van de, H., 'Op gespannen voet of hand in hand? Duurzaamheid en monumenten' in Ven van de, H. (red), *Duurzaam erfgoed. Duurzaamheid, energiebesparing en monumenten*, Amersfoort, 2011
- Venbrux, E., *Ongelooflijk! Religieus handelen, verhalen en vormgeven in het dagelijks leven*, Nijmegen, 2007.
- Venbrux, E., Peelen, J., Altena, M., 'Going Dutch: Individualization, secularization and changes in death rites', *Mortality*, 14: 2, 2009, pp. 97-101.
- Venbrux, E., Heessels M., Bolt, S., *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, Zoetermeer, 2008.
- Venbrux, E., Bolt, S. en Heessels, M., 'Rituele creativiteit rondom de dood' in Venbrux, E., Heessels M., Bolt, S., *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, Zoetermeer, 2008.
- Weijzen, M., 'Milieuaspecten van de uitvaart', *Het Uitvaartwezen*, 2005.
- Wils, J.-P., 'Uitvaartrituelen op drift. Een korte fundamentele reflectie' in Venbrux, E., Heessels M., Bolt, S., *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, Zoetermeer, 2008.
- Wojtkowiak, J. en Venbrux, E., 'From soul to postself: Home memorials in the Netherlands', *Mortality*, 14:2, 2009, pp. 147-158.
- World Commission on environment and development, *Our Common Future*, Oxford, 1987.
- Wouters, C., "The Quest for New Rituals in Dying and Mourning", *Body & Society* 8 (1), pp. 1-28.

Figuren:

Afbeeldingen:

Indien anders vermeld zijn alle foto's van de auteur

Omslag	Grafmonument op begraafplaats, Amerongen
Afbeelding 1.1	Kaart van het hergebruik op begraafplaatsen in Nederland en België
Afbeelding 2.1	Sarcophagus van Antonius Gargilianus en Costaunc[...] naar: Eaton T., <i>Plundering the Past</i> , p.77
Afbeelding 2.2	De kerk van St. Mary-le-Wigford naar: Eaton T., <i>Plundering the Past</i> , p.84
Afbeelding 2.3	Grafmonument op Westerbegraafplaats, Gent
Afbeelding 2.4	Grafmonument op Westerbegraafplaats, Gent
Afbeelding 2.5	Affiche voor het promoten van hergebruik op Centraal Begraafplaats, Brugge
Afbeelding 2.6	Zerk van hardsteen op begraafplaats St. Barbara, Utrecht
Afbeelding 2.7	Zicht van het St-Amansberg, Gent. Uit rapportage "Begraafplaats St.-Amansberg. Renovatieproject grafkelders sectie R.", met dank aan Rudy d'Hooge.
Afbeelding 2.8-11	Schema's van schade aan gewelven van grafkelders op begraafplaats St-Amansberg, Gent. Uit rapportage "Begraafplaats St.-Amansberg. Renovatieproject grafkelders sectie R.", met dank aan Rudy d'Hooge.
Afbeelding 3.1	Advertentie voor een grafsteen op Marktplaats. Bron: www.marktplaats.nl
Afbeelding 3.2	Grafmonument op begraafplaats, Leersum
Afbeelding 3.3	Grafmonument op begraafplaats St. Petrus Banden, Den Haag
Afbeelding 3.4	Grafmonument op begraafplaats St. Petrus Banden, Den Haag
Afbeelding 3.5	Grafmonument op begraafplaats St. Barbara, Amsterdam
Afbeelding 3.6	Grafmonument op St. Catharinakerkhof, Eindhoven
Afbeelding 3.7	Grafmonument op begraafplaats Tongerseweg, Maastricht
Afbeelding 3.8	Grafmonument op St. Pieterskerkhof, Maastricht
Afbeelding 3.9	Grafmonument op Centraal begraafplaats, Brugge

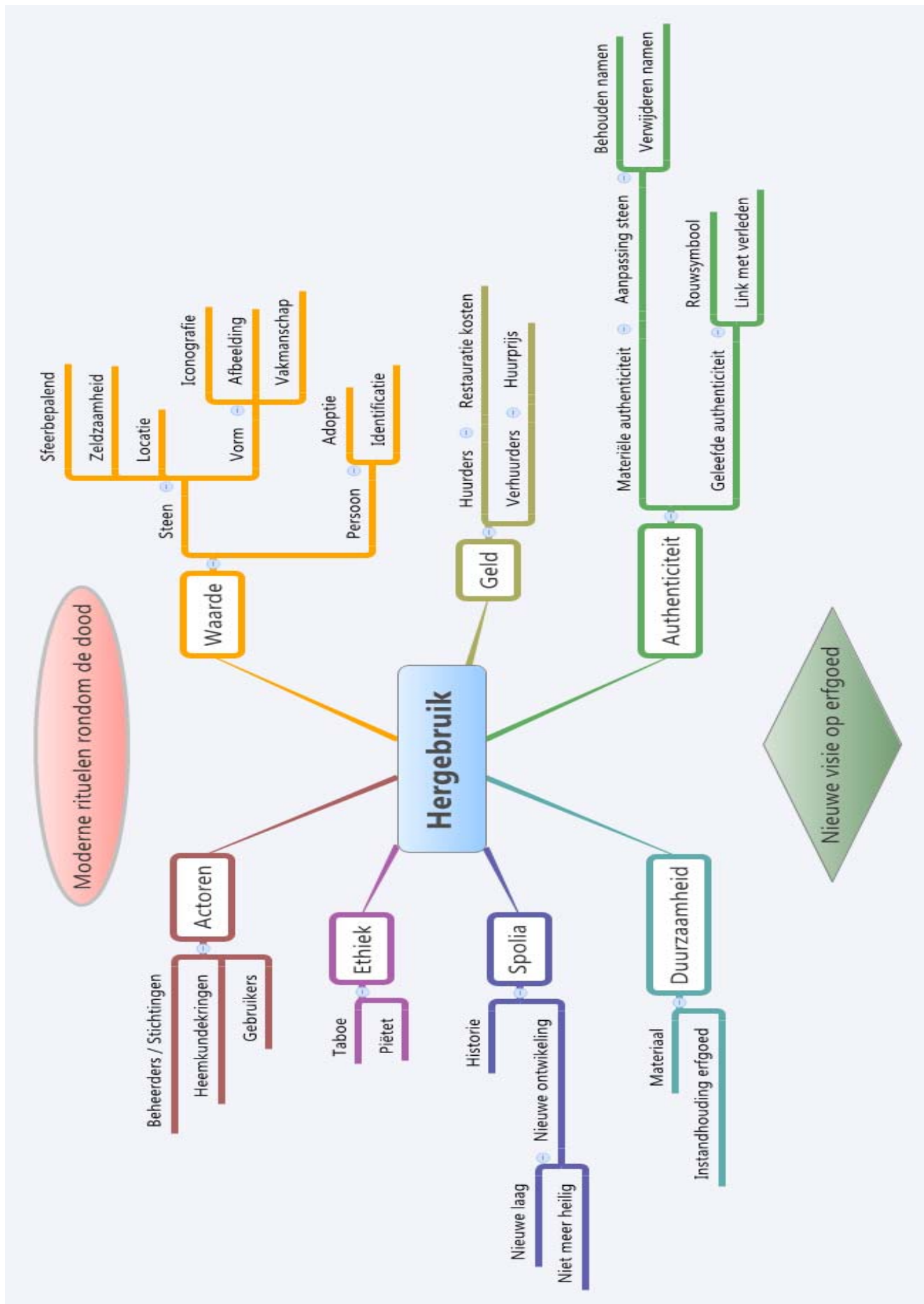
Tabellen

Tabel 1	Overzicht van het hergebruik van grafstenen in de Lage Landen
Tabel 2	Chronologisch overzicht van het implementeren van hergebruik
Tabel 3	Vergelijking van <i>spolia</i> en hergebruik van grafstenen
Tabel 4	Verschillende categoriën van grafmonumenten in Antwerpen
Tabel 5	Overzicht van de kosten voor een hergebruikt grafmonument per begraafplaats

Bijlagen

Mindmap
Interviews

Mindmap

Interviews

Interview Ingrid Geleyn en Fernand De Duytsche, Brugge

Wie ben je? Ingrid Geleyn, gemeentelijk ambtenaar en Fernand Duytsche, voormalig gemeentelijk ambtenaar verantwoord voor begraafplaatsen.

Wat is de situatie? Grafkelders worden opnieuw uitgegeven, inclusief monument. Zandgraven worden ook opnieuw uitgegeven, maar alleen voor het plaatsen van urnen. Een nieuwe kist plaatsen in een zandgraf is veel te moeilijk en kostbaar. Sommige graven zijn door de begraafplaats zelf gerestaureerd, die komen dan niet meer in aanmerking voor hergebruik. Bij dat soort graven wordt een plaatje geplaatst. De begraafplaats is in gebruik sinds 1784.

Sinds wanneer? Het eerste graf is in hergebruik genomen in 1985. Brugge was de eerste stad in België die hergebruik toepaste.

Wie is er verantwoord voor? De funeraire monumentencommissie bepaalt welke stenen in aanmerking komen. Er zitten 25 mensen in, met onder andere: een ambtenaar van de burgerlijke stand, twee kunsthistorici, de lokale historicus, de begraafplaatsbeheerder (gemeentelijk ambtenaar), iemand van de monumentenzorg, iemand van de ruimtelijke ordening, iemand van het archief, en geïnteresseerde burgers. Er zit ook een verantwoordelijke per begraafplaats van de stad (10 begraafplaatsen): dat zijn mensen die er alles van weten, en dus die specifieke vragen over de situatie daar kunnen beantwoorden.

Waarom werd hergebruik toegepast? Om erfgoed te bewaren. Hergebruik is de ideale oplossing: op die manier blijft het monument ter plaatse en zijn de restauratiekosten voor de nabestaanden. Dat is de hoofdreden waarom men in Brugge met hergebruik is begonnen: als de stad alle monumenten zelf had moeten restaureren en in stand houden, hadden ze hier geen geld voor gehad. Nu rusten de kosten voor 50 jaar op de schouders van de nabestaanden. En als we toch de stenen hadden willen bewaren (in opslag bij voorbeeld) hadden we hier geen ruimte voor gehad.

Hoe wordt hergebruik uitgevoerd? Brugge heeft een funeraire monumentencommissie. Deze bepaalt of een graf opnieuw uitgegeven mag worden. Het is de commissie die besloten heeft dat de oude namen niet meer weggehaald mogen worden. In het begin mocht er wel een voorplaat van steen geplaatst worden. Maar dat mag ook niet meer. Nu moet er een voorplaat van plexiglas komen. De oude namen moeten dus zichtbaar blijven. Op de nieuwe plaat mogen de nabestaanden een eigen invulling geven wat lettertype, tekst en afbeeldingen betreft. Het is mogelijk om bij leven een steen al in bruikleen te nemen en een plaat aan te brengen. Dan betaal je gewoon de concessie en begint de teller te lopen. Als er ruimte is om een nieuwe naamplaat aan te brengen zonder de vorige namen te bedekken, dan mag er een stenen voorplaat geplaatst worden.

Waarom moeten de oude namen bewaard worden? Om de authenticiteit van de graven te kunnen bewaren en zichtbaar te laten voor het publiek. Zo kunnen mensen nog steeds weten hoe het er vroeger uit zag. Zo wordt het funeraire erfgoed ook bewaard.

Wat zijn de kosten? We vragen 50 € voor het monument. Als je veel meer vraagt, dan doen de mensen het niet. Dan nemen ze een nieuwe concessie en zetten ze een nieuw graf er op. Nu hebben ze wel een financieel voordeel. Een nieuw graf kost tussen de 2000 en 4000 €, daarbij komt er nog een concessie van 1620 €, en 615 € voor de kelder. Voor 2100 € hebben ze alles: een monument, grafkelder, het ruimen van de kelder en een concessie van 50 jaar. De stad Brugge heeft een jaarlijks budget van 25.000 € voor het in stand houden van haar funeraire monumenten. Als een particulier grote restauratiekosten moet betalen voor een monument, kan hij een beroep doen op een subsidie. Dan krijgt hij maximaal 2.500 € subsidie voor de restauratie. Tot nu toe is er hier geen gebruik van gemaakt.

Welke stenen komen in aanmerking voor hergebruik? Dit wordt bepaald door de commissie. Maar alle monumenten waarvan de rechten verlopen zijn komen in principe in aanmerking. Er zijn ongeveer 50 graven in hergebruik. Op de algemeen begraafplaatsen liggen 15.000 grafmonumenten.

Mogen nieuwe stenen geplaatst worden? In het oude gedeelte mogen er geen monumenten van graniet komen. Ze moeten van natuursteen zijn en passen in de stijl van het rijtje. Bij voorkeur Belgische steen. In het nieuwe gedeelte is men vrij om een monument naar keuze te plaatsen.

Hoe wordt het bekend gemaakt bij het publiek? Doordat we die affiches op andere begraafplaatsen hebben geplaatst, wordt het meer en meer bekend. Mond tot mond reclame werkt het best. Op de begraafplaats Sint Andries is er geen ruimte meer om nieuwe kelders te plaatsen, deze week hebben we al 2 mensen 'verplicht' om een oude kelder over te nemen. Ze hebben niet gekozen om het monument over te nemen, alleen de kelder. Ook tijdens de rondleidingen wordt het onder de aandacht gebracht.

Zijn er hindernissen voor hergebruik? Mensen die geen banden hebben met Brugge of die niet afkomstig zijn uit Brugge mogen hier niet begraven worden. Als ze dat echt willen dan moeten ze 3 keer de prijs voor de concessie betalen. Als ze kunnen aantonen dat ze genoeg banden hebben gehad met de stad, mogen ze, met toestemming van de commissie, voor de normale prijs begraven worden.

Interview Rob van der Vlis, Den Haag

Wie ben je? Rob van der Vlis, directeur van de stichting R.K. begraafplaatsen te 's-Gravenhage.

Sinds wanneer in functie? 1976.

St. Petrus Banden is een bijzondere begraafplaats in Den Haag. Hij is typisch van de negentiende eeuw, met heel strakke lijnen en symmetrische rechte opzet. De kapel en de arcade zijn Rijksmonumenten. Bovendien is er veel groen aanwezig. De muur, hek en poortgebouwtjes worden door de stichting gehandhaafd.

Waarom wordt hergebruik toegepast? De begraafplaats St. Petrus Banden is klein. En hij valt zeer in de smaak bij de inwoners van de Haag. Er is dus een grote drukte voor het gebruiken van de grond. Alle stenen waarvan de grafrechten verlopen zijn moeten meteen verwijderd worden.

Welke stenen worden hergebruikt? Ze kunnen in twee categorieën verdeeld worden: de beelden en sfeerbepalende monumenten. Vanaf 1990, als een beeld vrij kwam, werd hij door de stichting in bezit genomen en in bruikleen weer uitgegeven met verplichting tot restaureren en onderhouden van de standbeelden. De beelden worden in bruikleen uitgegeven, en na verloop van de grafrechten worden ze weer de eigendom van de stichting. Om de standbeelden van de elementen te beschermen, zijn er een aantal onder de arcade geplaatst. Sfeerbepalende monumenten worden schoongemaakt, en weer uitgegeven. Ze kunnen wel van locatie veranderen, omdat ze op een andere plek beter tot hun recht komen. Monumenten van bekende mensen worden niet opnieuw uitgegeven, maar worden gehandhaafd door de stichting omwille van de persoon. Ook bijzondere monumenten (zoals de oudste overledene) worden door de stichting gehandhaafd. Als het geen gevaar is voor het monument, mogen de oude namen afgeslept worden. Anders moet er een nieuwe naamplaat van steen of plastic komen. Het zijn in totaal 26 hergebruikte stenen.

Waarom worden deze grafmonumenten hergebruikt? Omwille van het geld (het brengt inkomen voor de begraafplaats, waar nu 300 bijzettingen per jaar plaats vinden in plaats van 1200 vroeger, men moet dus geld verdienen waar het kan), het bewaart de sfeer op de begraafplaats en de cultuurhistorische waarde blijft heel.

Wat zijn de kosten voor een hergebruikte steen? Een steen kost gemiddelde 3.000 euro. Dat is ongeveer 10% van de kosten van het namaken hetzelfde steen door een steenhouwer vandaag (30.000 euro).

Hoe wordt hergebruik aan de klanten voorgesteld? Op een duidelijke manier: ik noem ze 'occasions'. Als ik voel dat een klant interesse zou kunnen hebben in een hergebruikte steen stel ik het voor. Ik laat aan de klant de steen zien en vertel het verhaal die erbij hoort. Zo worden sommige mensen enthousiast. Als ik voel dat het niet in de smaak valt, laat ik het voor wat het is.

Hoe reageert het publiek hier op? Goed. Ze vinden de grafmonumenten mooi, en hergebruik goed voor het milieu.

Wat gebeurt er met een grafsteen als de grafrechten verlopen? Het wordt verwijderd.

Interview Rindert Brouwer en Theo Verschuren, Eindhoven

Wie ben je? Rindert Brouwer, lokaal historicus en Theo Verschuren, lid van de stichting die het kerkhof beheert.

Wat is de situatie? Twee stenen zijn op het Sint Catharina kerkhof hergebruikt.

Wanneer werd de eerste steen hergebruikt? Het kerkhof is in 1877 geopend op de Cathrien. Sinds de jaren 2000 zijn 2 graven hergebruikt.

Wie is er verantwoord voor? De stichting bepaalt wat er met de stenen gebeurt.

Waarom wordt hergebruik toegepast? Het hoort allemaal bij de geschiedenis van het kerkhof. Als je dat ruimt houdt je niet veel over. Er liggen hier veel Eindhovenaren uit het tijdperk van de industrie, veel fabrikanten. Er waren in Eindhoven veel fabrieken: tabak, lucifers, zeep. Die liggen hier. Wat dat betreft is het dus het kerkhof waar de geschiedenis van Eindhoven nog te lezen is. Al deze stenen liggen in de zogenaamde 'monumentale zone'. Dat zijn de twee eerste rijtjes van het kerkhof, links en rechts van het centrale pad. Daar mag niets aan veranderen, en als er een nieuwe steen komt, moet het in een stijl die bij de rest van het rijtje aansluit. Al gebeurt dat niet altijd. De stichting heeft dus intern een monumentale zone aangewezen. Verder is de structuur van het kerkhof als Rijksmonument aangewezen en nog 3 graven als Rijksmonument.

Hoe wordt hergebruik uitgevoerd? Twee stenen werden omgedraaid en opnieuw gebruikt. Een graf is geadopteerd door de Rabobank.

Wat zijn de kosten? De waardevolle graven worden gerestaureerd op kosten van het kerkhof. Een deel van het geld komt van de mensen die al een optie hebben op een graf op het Cathrien en die nu al betalen, en een andere deel komt van het parkeerterrein. In 1920 werd 'Groot Eindhoven' gesticht en de begraafplaats in Woensel ('de Oude Toren') werd aangewezen als algemene begraafplaats voor de gemeente. Een deel van het Sint Catharina kerkhof werd tussen 1930 en 1935 geruimd en opgeheven. Althans, de stenen werden geruimd. Het bestuur heeft een deel van de oude algemene begraafplaats in een parkeerterrein veranderd. De parkeerplekken worden aan de medewerkers van een krant verhuurd en zorgen voor een groot deel van de inkomsten van het kerkhof.

Welke stenen zijn hergebruikt op het Sint Catharina kerkhof? Er zijn er maar twee. Het eerste voorbeeld is het graf van de barones Theodora Hackfort ter Horst. De steen lag op een andere plek op het kerkhof en vijf jaar geleden hebben de nabestaanden er afstand van gedaan. Maar het was zo een mooie steen dat we hebben gezegd: 'als de familie er afstand van doet, dan gaan we hem hergebruiken'. En het formaat van het graf past precies in deze rij. We hebben hem dus om laten draaien en de tekst aangebracht. En toevallig had de steenhouwer wapens van een ander graf bewaard, dat in de jaren '80 geruimd was. De wapens die erop staan zijn dus van de goede familie, maar van een ander graf, en lagen oorspronkelijk niet op het graf. Het andere geval is het graf van de 3 pastoren Schmidt. Een pastoor, Franciscus Norbertus is de schrijver van het boek van Eindhoven, vandaar dat we belangrijk vonden dat de namen effectief zichtbaar bleven. De steen lag eerst bij de ingang van het kerkhof. De originele grafsteen van de pastoren was in elkaar gestort en opgeruimd door het vorige bestuur. Een van de stenen van de ingang werd dus opnieuw gekapt en hier gezet. In dit geval ging het om de personen die we zichtbaar wilden houden.

Welke steen is geadopteerd? Het graf van de eerste directeur van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank, tegenwoordig Rabobank. De Rabobank is dus in feite in Eindhoven opgericht. Een jaar of 10 geleden heeft de Rabobank het graf gerestaureerd. Ze betalen de rechten en het onderhoud.

We proberen op dit moment andere graven ook ter adoptie te stellen (NB: er liggen veel fabrikanten en industriële magnaten op het kerkhof), maar het lukt niet echt: de kleinkinderen en achterkleinkinderen hebben er weinig interesse in. Als het geld kost, dan zijn ze niet thuis. De zorg om het in stand te houden rust dus op het kerkhof.

Waarom zijn er niet meer stenen hergebruikt? Het is nooit aan de orde geweest binnen het bestuur. En ik denk dat het toch bezwaar oplevert, omdat het veel werk is om iemand in die grafkelders weer te begraven: als het niet via het pad kan, dan moet het monument afgebroken worden en dan weer in elkaar gezet worden. Het streven om het cultureel erfgoed te bewaren is aanwezig en geweldig, maar om dat te doen is het hier niet nodig om de stenen te hergebruiken, omdat het kerkhof genoeg middelen heeft. Maar het kan nog komen. Dus waarom zouden wij het doen als we het nog niet nodig hebben?

Interview Rudy D'Hooge, Gent

Wie ben je? Rudy D'Hooge, begraafplaatsbeheerder van de begraafplaatsen in Gent.

Opleiding? Leraar Nederlands-Engels. Via een functie bij de gemeente naar de begraafplaatsen verplaatst.

Sinds wanneer in functie? Sinds 1993 in functie.

Wat is er gebeurd bij Sint Amansberg in 1994? 469 interbellum grafkelders zijn ingestort. En daar kregen we bovengronds niet zo veel te zien. Dus voor de gemeenteraad was er geen reden om actie te ondernemen. Maar de gewelven waren aan het loslaten en aan het instorten. Dus naar hergebruik toe, zou je kunnen denken: Prima, ziet er mooi uit, laten we het nog een keer uitgeven en een nieuw leven inblazen. Maar dat geeft veiligheidsproblemen: de grafkelders zijn 3,20 m. diep en het plafond is niet stabiel. Voor het personeel dat naar beneden moet is het dus levensgevaarlijk. Dit dossier heeft de stad bijna 4 miljoen € gekost. Gent telt 22.000 grafkelders. Het was niet de oudste site, deze dateert van het jaar 1929, maar hij was wel uniek, want hij bevatte veel graven uit de middenklasse. Waar in de negentiende eeuw alleen de rijkste mensen een grafkelder konden betalen, werd het in het begin van de twintigste eeuw ook mogelijk voor mensen uit de middenklasse om dat te doen. Omdat het plafond van één rij bakstenen gemaakt was en niet van 3, verpulvert het na 80 vorstperiodes en laat het los, met een domino- effect voor de kelders links, rechts en achter. Dus dat is iets wat we in Gent geleerd hebben, met hergebruik van monumenten is er meer dan wat je op het eerste gezicht ziet.

Wat staat in de beleidsstukken over hergebruik? Die zijn er niet. Ik heb het bewust zo gehouden omdat het schoorvoetend was: waar gaan de reacties heen, waar gaan we belanden. En wij wilden vrij blijven om het als dienst te kunnen bijsturen. We hebben het besproken met de toen bevoegde schepenen, die heeft het daarop voorgelegd aan het College. Dat was in 1996. Dus in 1995 begonnen de voorbereidingen. Toen was er een breed draagvlak voor, omdat in de jaren '90 het idee van recyclage heel sterk was: men mocht niks weggooien en moest men een beetje verstandig omgaan met de middelen die ter beschikking waren. Er was dus direct bereidheid voor om het te bekijken. Uiteindelijk kwam als beleidsstuk een collegevertoog van het college van burgemeesters en schepenen uit 1995. Onze argumentatie staat er in, waar we naartoe wilden dus, en de goedkeuring van het college. Het was een efficiënte manier om het funeraire patrimonium te behouden.

Hoe is het gelopen? Mensen hadden in het begin onwaarschijnlijke verwachtingen. Gent heeft 22.000 grafkelders, waarvan er 7.000 vrij waren op dat moment. Men dacht dat het een enorme bestorming zou worden. Maar dat was niet zo. De klanten moeten altijd de concessie betalen voor 50 jaar die toen al 3.000 € was. Inmiddels is dat 5.700 € voor 50 jaar voor 2 personen. Dat blijft een dure investering. Je hebt goedkopere manieren om begraven te worden: een grondgraf, bij voorbeeld, in Vlaanderen, is de eerste 10 jaar kosteloos. Een monument daarop plaatsen is niet verplicht. Dit stamt uit de ideeën van de Franse Revolutie: *Liberté, Égalité, Fraternité*. Dus iedereen moet kosteloos begraven kunnen worden. Je kunt dus altijd in een columbarium, urnenveld, strooiveld, grondgraf kosteloos begraven worden in Vlaanderen. En ook het grafrusten is de eerste tien jaar kosteloos. Pas daarna moet je beslissen, in Gent: ik neem een bijkomende concessie voor de komende 10 jaar (500 € per 10 jaar). Andere gemeenten in Vlaanderen werken anders, daar moet je aan de bron beslissen: kies ik voor het kosteloze perceel of voor het te betalen perceel. Dan is het daar ongeveer 800 € voor 25 jaar. Gent werkt wat anders: iedereen begint op dezelfde manier, kosteloos voor 10 jaar. Na 10 jaar beslist de helft om nog een keer voor 10 jaar bij te betalen. De andere helft moeten we dan weg halen. In 1996 verschenen verschillende krantenartikelen in Vlaanderen met koppen als 'Gent deelt gratis grafzerken uit', 'Gent recycleert oude grafkelders', enz. In het Volk van 30 oktober 1996 verscheen een artikel: 'Weinig Gentenaars adopteren een grafzerk'. Ik vond het meevallen (1 op de 3 grafzerken hergebruikt of geadopteerd). De journalist vond het weinig want hij schrijft: 'slechts 14 op een areaal van 2850 beschikbare grafmonumenten werden sinds maart overgenomen'. Je kunt niet verwachten dat het er 100 worden in 6 maanden. Gent

had destijds 4 verschillende mogelijkheden om zijn funeraire patrimonium te redden: de eerste is een monument door eigen personeel laten restaureren (zie mastodont van 27.000 kg), de tweede is adoptie, de derde is een monument in bruikleen geven en de laatste is met plaatselijke scholen samenwerken. Na het incident op Sint Amansberg in 2004 hebben we opnieuw gekeken op de 18 Gentse begraafplaatsen naar die ondergrondse gewelven. We hebben gezien dat er op menige plekken de gewelven het hadden begeven en we hebben ons afgevraagd: wat draagt het geheel nog? Dat heeft ons doen inzien, dat vooral die bloembakken een bedreiging vormen voor de monumenten: het hemelwater komt door de aarde op de bakstenen van het gewelf terecht. En daar gebeurt, door de vorstperiodes, uitzetten, krimpen en uiteindelijk het los trekken van die bakstenen. Met uiteindelijke instorting van het geheel. Het repareren van een grafmonument kost 15.000 €. En brengt het grote risico met zich mee, dat alleen door het werken al, je de druk anders gaat verdelen. En omdat de kelders in blokken gebouwd zijn, krijg je een domino- effect. Individuele herstellingen zijn dus geen oplossing. En daardoor komen ze niet meer in aanmerking voor hergebruik. Wij hebben dus besloten om ons te beperken; we doen het nu alleen nog op de Westerbegraafplaats en in die gedeeltes waarvan wij weten dat de monumenten rusten op een doorlopend gewapend betonvlak. In het beschermde gedeelte doen we het heel uitzonderlijk, twee maal per jaar, bij voorbeeld als we merken, dat die persoon er ziel voor heeft, of als de klanten met eigen waardevolle monumenten komen en we willen die op de begraafplaats hebben, zoals die enorme houten engel uit de negentiende eeuw.

Welke Vlaamse stad was de eerste om hergebruik toe te passen? Brugge was de eerste, iets meer dan 20 jaar geleden. Ze hebben het heel deskundig aangepakt, met een eigen commissie voor het behouden van graftekens. Daar zitten politici, gemeentelijke ambtenaren ook. Ze hadden een vast budget, toen destijds van ongeveer een miljoen Belgische frank per jaar (25.000 €). Waarbij ze zelf de pijler invulden van zelf tot actie overgaan. Het was niet veel, maar ze waren wel de enigen in Vlaanderen die stelselmatig jaarlijks dat bedrag beschikbaar stelden. Met uitzondering van 2 jaren hebben ze het altijd gedaan. Zij waren ook de eersten die aankwamen met het proclameren van adoptie, maar vooral ook het hergebruiken. Die herbestemming, dat beviel heel goed. Met de nodige bekommernis voor het behoud van de oorspronkelijke namen. Dus voor geschiedkunde heel belangrijk. Ze werken daar met plexiglazen platen die worden vóór de bestaande namen worden geplaatst, zodat niks verloren gaat. In Gent merk ik dat onze inwoners het heel vervelend vonden dat die namen van die andere families daar nog op stonden. Het was hun graf niet, dat kon heel verwarrend zijn. Dus in Gent waren hier niet veel liefhebbers te vinden. Dan hebben wij in Gent het compromis gemaakt: als die persoon van enig historische belang was, dan moet de naam blijven, anders kies je maar een ander monument. Was die persoon totaal onbekend, en laat het monument het toe, dan mag je hem overdekken met een nieuwe naamplaat. De tweede was Mechelen. Ik denk kort voor Gent. Wij wisten het niet van elkaar en zijn bijna simultaan begonnen. Maar er was toen nog een probleem, we keken niet over onze begraafplaatsmuren, met als gevolg dat we niet wisten wat de anderen aan het doen waren. Maar op een bepaald moment is de maatschappij klaar voor een bepaald initiatief, en je heb iets gehoord, zoals wat de collega's van Brugge deden, of je doet zelf iets. Antwerpen is van de grote Vlaamse steden als laatste ingestapt, in 2008. Men kreeg daar ook een nieuwe leiding voor de begraafplaatsen en men zat daar ook met een zeer gedreven persoon Jacques Buermans, vanuit de vzw. Het Grafzerkje. Hij is een enorme stimulans geweest en hij heeft het doorgeduwd. Het stadsbestuur vraagt ook vaak advies aan het Grafzerkje en heeft een speciale consulent vanuit monumentenzorg aangewezen, Tamara.

Waarom wordt hergebruik toegepast in Gent? Mijn voorganger besloot, elke keer dat er een concessie verlopen was, om de monumenten af te breken. En dan kwamen er van die ziellose granietstenen voor in de plaats. Dat vond ik maar niks. En in 1996 werd het nu beschermde gedeelte effectief beschermd. Dus dat betekent dat je zo niet meer mocht werken. En dan dachten we: 'ja, maar we moeten nog kunnen begraven'. Dus als je niet meer mag afbreken, dan moet je kunnen blijven begraven. En op zo'n prachtige site is het barbaars om zulke mooie stenen af te breken, al was het maar een modeste arduinsteen. Want er is meer dan het individuele graf, het is ook het zicht van de hele site dat je vermindert.

Dus als je een hele interbellumgroep hebt, en je daar om de haverklap een van tussenuit haalt, dan heb je geen interbellumsite meer. Dus dat kwam allemaal eigenlijk samen. Ik ben hier in 1993 begonnen. Toen begonnen we na te denken: 'waarom zouden we ze niet hergebruiken met het monument en alles?'. Dan ga je informeren en hoor je dat Brugge al 10 jaar goed bezig is. In de jaren '80 werd men bewust van het erfgoed in het algemeen. Gent heeft veel gebouwen die behoren tot erfgoed, maar het is pas sinds de jaren '80 dat men hier van bewust werd en ermee aan de slag ging en er in ging investeren. Dan werd de stap veel kleiner om op dezelfde manier met deze dodentuin om te gaan (Westerbegraafplaats). Dus de tijdsgeest was er perfect klaar voor.

Hoe wordt het naar het publiek bekend gemaakt? Antwerpen maakt er veel reclame voor, wij niet. Dat is het gevolg van het drama van 2004. Wij hebben in 1996 genoeg publiciteit gemaakt en dat tot 2004. Het is wel bekend bij onze potentiële klanten, het oude segment van de bevolking dus, ze zijn de meest geïnteresseerden. Dat stuk pompeuze en ijdelheid van de Romantiek uit de negentiende eeuw is te ver verwijderd voor de jonge generaties. Velen kiezen voor crematie, en voor hen is het hier in het beste geval een mooi openluchtmuseum. Maar ze zien er geen bruikbaarheidswaarde voor zichzelf. Dus wie het gericht komt vragen, helpen we wel verder. Brugge maakt ook niet veel reclame. En de dood zit er nog steeds in een 'taboehokje': het mag niet geconnoteerd worden met winst maken.

Wat zijn de kosten van het hergebruik in Gent? Het zit zo, je krijgt het monument kosteloos in bruikleen, voor 50 jaar, de duur van de concessie. Je betaalt alleen de concessie. Dat is voordeliger dan iemand anders die een grafkelder wil waarop hij ook een monument wil plaatsen (kosten voor een nieuw monument: ongeveer 4000 €). Bij hergebruik betaal je voor de concessie en krijg je het monument erbij. En de bedoeling is dat een deel van het geld dat de nieuwe gebruiker gespaard heeft gebruikt wordt om het monument in ere te houden (gemiddeld 500 € voor een nieuwe naamplaat en kleine reparaties en onderhoudskosten). Zo lang de mensen mogen kiezen, zal hun voorkeur waarschijnlijk naar dat soort monumenten gaan. Maar niemand zal een monument nemen dat daar in brokken ligt, behalve als de klant omwille van de locatie per se dat monument wil (naast het graf van zijn ouders bij voorbeeld). Maar sedert vorig jaar hebben we ook een subsidiereglement voor ons funeraire erfgoed. We hebben het volledig afgekeken van de collega's van Brugge. Dat subsidiereglement voorziet in het volgende: als je concessiehouder bent van een grafmonument, dat wij als waardevol beoordelen, en je wilt daar kosten aan maken, dan zijn wij bereid om tegemoet te komen in die kosten, tot de helft van de kosten met een maximum van 2.500 €. Dus als iemand een monument in bruikleen wil nemen en er zitten 2.000 € kosten aan vast, als wij het ook beschouwen als waardevolle erfgoed (zie grafmonumenten uit de inventaris van 1997, met 1.100 kelders), dan kan men een beroep doen op maximum 1.000 € subsidie. Uiteindelijk beslist het college van Bestuur en Schepenen of het wel mag, maar ze volgen altijd het advies van de begraafplaats. Maar er zijn nog geen aanvragen binnengekomen, en in Brugge maximum 2. De aandacht van de klanten gaat nog steeds naar het gedeelte dat ze zelf moeten betalen, en dat kan ze afschrikken. En sinds vorig jaar hebben we een jaarlijks budget van 25.000 € die we zelf mogen inzetten voor restauratiewerken.

Interview Breur Henket, Maastricht

Wie ben je? Breur Henket, voorzitter van de Stichting Sint Pieter Maastricht.

Opleiding? ICT-er.

Sinds wanneer in functie? 2006.

Wat is de situatie? Grafmonumenten worden op het kerkhof hergebruikt. Het kerkhof is van 1732. Sommige graven worden verplaatst, omdat het monument zo waardevol is, maar de mensen liggen er niet meer onder. Men spreekt in dit geval van 'leugengraf'.

Wanneer is de eerste steen hergebruikt? Het is in 2006 begonnen.

Wie is er verantwoord voor? Ik ben het allemaal begonnen. Ik wilde de waarde van het kerkhof handhaven, want mijn hele familie komt hier vandaan. Dus omwille van het bewaren en handhaven van de historie en het erfgoed.

Waar heb je het idee vandaan? Nergens. Ik ben er zelf op gekomen. Alleen in het begin heb ik contact met Huub Noten gehad. Hij probeerde hergebruik toe te passen op de Algemene Begraafplaats en was begonnen met een stuk of 6 stenen te hergebruiken. Maar hij kreeg het niet van de grond en er was veel tegenwerk van de Gemeente Maastricht. Toen ik hier begonnen ben, heb ik veel contact met de media gehad. Dat helpt veel. En dan wordt het bekend en gaat het groeien. Het blijft heel persoonsverbonden. Dus als ik er niet meer zou zijn, zou ik geen opvolger hebben.

Waarom worden stenen hergebruikt? Het gaat niet om het geld voor ons. Omwille van de geschiedenis: als mensen belangrijk voor de geschiedenis van de stad Maastricht of het kerkhof zijn geweest, omwille van de iconografie: voorbeeld van het enige graf met een zandloper er op, of omwille van de monumentaliteit: als monumenten getuigen van een bepaald tijdperk of idee over de dood, al deze monumenten moeten behouden worden. En dat kan makkelijk door de graven te laten adopteren (hergebruiken). Maar stenen van mensen die een rol hebben gespeeld in de geschiedenis van de stad of de wijk mogen niet geadopteerd worden. Ze worden wel door de stichting onderhouden.

Hoe wordt hergebruik uitgevoerd? Stenen worden gerestaureerd, maar het moet duidelijk zijn waar de restauratie heeft plaatsgevonden en hoe. Dat is om de tand des tijd te laten zien en om de sfeer te handhaven. Er mogen geen namen van de graven af. Dat is omdat de graven worden geschud en de stoffelijke overschoten drie diep begraven worden. Er liggen dus nog steeds mensen in. En ook voor het historisch besef: het monument is van andere mensen geweest en dat moet zichtbaar blijven. Als de naamplaat al weg is (ingestort en niet meer te repareren), dan moet deze niet gerestaureerd worden. Wel moet de nieuwe naamplaat in dezelfde steen en stijl als de oorspronkelijke aangebracht worden. Alles wordt op de foto gezet en op onze website komen dan de oorspronkelijke situatie en de nieuwe situatie. Mensen kunnen ook van tevoren een monument uitzoeken en restaureren. Het graf reserveren eigenlijk. Als de locatie niet ideaal is, kan een steen ook verplaatst worden. En omdat hij toch verplaatst moet worden, wordt hij dan bijna altijd schoongemaakt. En hij moet ook bij de stijl van de stenen in de omgeving passen.

Wat zijn de kosten? Een graf restaureren en nieuwe naamplaat aanbrengen kost gemiddeld 4.000 €. Dat is dus goedkoper dan een nieuw. Een graf adopteren kost je 60 € per jaar. Als je overlijdt, betaal je de concessie voor 20 jaar. Voor elke adoptie vragen we aan particulieren om een gift aan de stichting te doen, zodat we andere graven kunnen restaureren en onderhouden. De stichting is een ANBI-stichting (Algemene Nut Boven de Instelling), wat maakt dat de mensen die een gift doen een fiscaal voordeel krijgen. We hebben geen kapitaal en zo kunnen we functioneren. Een graf is met hulp van Europese fondsen gerestaureerd en wordt straks, als de restauratie voltooid is, door de stichting ter adoptie gesteld.

Welke stenen komen in aanmerking voor hergebruik? De waardevolle stenen worden hergebruikt. De stenen die te nieuw zijn, waarvan veel voorbeelden aanwezig zijn op het kerkhof, of te beschadigd zijn niet. Stenen van mensen die een historische rol hebben gehad mogen ook niet hergebruikt worden. Veel oude kruisen zijn ook hergebruikt: ze werden tegen de muur van het kerkhof gezet, want de oorspronkelijke graven waren geruimd. Die hebben veel succes en vallen in de smaak bij de mensen van de regio.

Hoeveel stenen zijn hergebruikt? Een stuk of 18, 17. Maar er komen er nog veel meer bij, want we gaan dit jaar ruimen en dan kijken we naar de stenen die we willen bewaren.

Wat zijn de hindernissen voor hergebruik? Als er namen op de voorkant staan, kan het een hindernis zijn om het graf te hergebruiken voor de nieuwe gebruikers. Alleen de mensen die uit Maastricht komen of die een band met Maastricht hebben mogen hier begraven worden. Er worden regelmatig veel mensen afgewezen.

Hoe wordt het bekend gemaakt bij het publiek? Nu dat mensen voorbeelden zien staan, komen ze naar mij toe met de vraag: ‘heb je een oud graf voor me?’. Want als je de nieuwe grafmonumenten ziet, het is niet hetzelfde.

Interview Charles Remeijers, Maastricht

Wie ben je? Charles Remeijers, begraafplaatsbeheerder Algemene Begraafplaats Maastricht en gemeentelijk ambtenaar (stadsbeheer, teamcoach).

Opleiding? Landschapsarchitectuur.

Wat is de situatie? De algemene begraafplaats geeft graven voor hergebruik op het oude gedeelte van de begraafplaats.

Wanneer is de eerste steen hergebruikt? Mijn voorganger is hier ongeveer 8 jaar geleden actief mee begonnen (2004). Maar zijn voorganger is daarmee al in de jaren '90 op speciaal verzoek begonnen. Hij had in ieder geval ook al het idee dat grafmonumenten hergebruikt moesten worden.

Wie is er verantwoord voor? Huub Noten is ermee begonnen. Overgenomen door het stadsbeheer, afdeling van de gemeente Maastricht.

Wat is de huidige toestand? De begraafplaats heeft een monumentale status. 5 grafmonumenten staan op de Rijksmonumentenlijst. Die verkeren in een goede staat. Voor de rest van de stenen heeft de gemeente op dit moment geen geld om monumenten te restaureren die vervallen zijn. Wel bestaat de stichting Tongersehof, en die ontfermt zich over het restaureren van grafmonumenten. Zij functioneert op basis van giften van rijke families die hier mensen begraven hebben. Zij krijgt geld uit de erfenissen en daarmee kan ze de grafmonumenten restaureren. Dat is de enige organisatie in Maastricht die geld heeft om wat aan restauratie te doen. De cultuurhistoricus van de stad geeft aan welke stenen gerestaureerd moeten worden, en de stichting voert het uit. Hij kiest elke jaar een paar stenen uit. De bedoeling is dan om een paar stenen op de Rijksmonumentenlijst te krijgen.

Waarom worden grafstenen hergebruikt? Ik denk dat het een samenkost van factoren is geweest. Allereerst: 'wat moeten we hiermee?' en kunnen we er iets mee waardoor ze in stand gehouden worden. Vervolgens hebben mensen gevraagd of ze op die locatie begraven mochten worden. Want we laten zien waar nog plaatsen zijn. En ooit is hij (Huub Noten) begonnen met: 'dat graf met dat monument is ook vervallen, dus dat kun je ook overnemen'. Maar dat betekent dat wij iets met die stenen moeten doen, want er is interesse voor. Een bepaalde groep kiest heel bewust voor dat soort oude stenen die ze kunnen restaureren omdat ze een bepaalde uitstraling hebben. Het is dus een vraag vanuit de markt en een behoefte van ons om die stenen te behouden.

Hoe is het begonnen? Mijn voorganger (Huub Noten) is daarmee begonnen. Hij heeft een paar lezingen in het land gegeven over hergebruik. En hij is daarmee 8 jaar geleden ongeveer mee begonnen, voor zover ik weet.

Welke mensen kiezen voor een hergebruikte steen? De 'echte' Maastrichtenaars. Het zijn mensen die een sterke band met de stad hebben en die al een paar mensen op het oude gedeelte begraven hebben. Ze willen dus naast hun familie begraven worden.

Hoe wordt hergebruik uitgevoerd? De begraafplaats is verdeeld in een monumentale zone en een nieuwe zone. Mensen kiezen heel bewust om begraven te worden in het oude gedeelte. Dan kiezen ze een monument uit of een locatie. Als er op de locatie al een steen staat, moeten ze de monumentale steen ook overnemen. Het is passen en meten en oefenen om de waarde van de stenen te bewaren en toch de mensen de ruimte te geven om hun eigen beleving en invulling te hebben. Want waarom zouden ze iets kopen waarin ze hun eigen beleving nauwelijks kunnen aanbrengen? Het is dus een balans zoeken om de monumentaliteit van de steen te behouden en toch de eigenheid van de familie te laten aanbrengen. Ieder jaar vervallen graven. We hebben een lijst gemaakt met de graven die hergebruikt mogen worden.

Ook op het graf zelf zetten we een teken om te laten zien dat het graf beschikbaar is. De meeste mensen komen hier en kiezen bij leven. Ze reserveren het dan al. Of ze hebben het aan de familie laten weten en bij het overlijden is het aan de familie om een graf uit te zoeken. De mensen moeten dan de steen laten opknappen en mogen een nieuwe naamplaat aanbrengen (voorzetplaat). In het begin werden de namen systematisch weggehaald van de steen, nu wordt er een nieuwe plaat aangebracht. De oude namen staan dus nog op de steen, maar ze zijn niet meer leesbaar. Het is dus de vorm van de steen en het materiaal die behouden moeten blijven, en niet de namen. Dat omwille van het beschermen van het zicht.

Mogen de oorspronkelijke namen weg? Ja. Maar als het gaat om iemand die van betekenis is geweest voor de stad Maastricht of de provincie, dan geven we dat graf niet uit. We geven wel het advies om een voorzetplaat te laten zetten, maar de nabestaanden mogen het zelf kiezen. Maar moet de steen zo aangepast worden om de namen weg te krijgen dat hij zijn monumentale status verliest, dan laten we het niet toe en wordt het graf niet meer uitgegeven. We laten ons meestal adviseren door een collega van monumentenzorg. Omdat we nog genoeg keuze en ruimte hebben, kunnen we ons dat permitteren.

Mogen de stenen verplaatst worden? Op het oude gedeelte zou het moeten kunnen. Alleen, we hebben soms wel een locatie gehad, maar het komt heel zelden voor, waar de mensen spijt hebben gehad van hun keuze om een monument in bruikleen te nemen. Als dat gebeurt, wordt de oude steen op de kosten van de nieuwe rechthebbende gerestaureerd, verplaatst en op een andere locatie op de begraafplaats neergezet. En ze krijgen de ruimte om op de eerste locatie een nieuwe steen te zetten, mits hij voldoet aan de voorschriften wat stijl, materiaal en afmetingen betreft.

Wat zijn de kosten? Het kost 600 € voor een concessie van 20 jaar. De mensen zijn ook verplicht om de steen te restaureren. De stenen worden dus in bruikleen gegeven voor een bedrag van 600 €. Daarboven komen nog de restauratiekosten.

Welke stenen komen in aanmerking voor hergebruik? Ik weet niet hoeveel stenen al hergebruikt zijn. Na een grove schatting zijn er tussen de 20 en de 40. De drukte op de begraafplaats is niet groot, dus heeft men de ruimte om te kijken of ze een steen willen bewaren of hergebruiken of ruimen.

Hoe wordt het bij het publiek bekend gemaakt? We promoten hergebruik niet op een actieve manier. We merken wel dat mensen er zelf mee komen en er zelf vragen over stellen. En we zetten paaltjes als markering op de graven die opnieuw zijn vrijgevallen. De mensen zien het en komen vragen of ze dat graf mogen hebben, meestal hebben ze al familieleden in de buurt liggen.

Wat zijn de hindernissen? Het feit dat mensen beperkt zijn in hun eigen inbreng op het grafmonument. Bij het restaureren van grafmonumenten gaat het niet altijd even goed. Het monument moet eerst afgebroken worden, dan kan het pas gerestaureerd worden. En het gebeurt regelmatig dat de steen kapot gaat bij het in- en uit- elkaar halen. Dan moet je tot de conclusie komen dat je hem beter niet had kunnen uitgeven. Dan heb je twee oplossingen: of je probeert hem goed te restaureren, of de nabestaanden krijgen de mogelijkheid om een nieuw monument erop te zetten (maar dan moet het nieuwe monument in de stijl van de oude sfeer zijn). Maar dat is ook passen en meten, en een grote discussie, want hoe doe je dat? Een monument uit 1812 kun je nog steeds namaken, dat kan iedereen, maar dat is niet mooi. Wat veel mooier is, is dat je op basis van voorschriften voor de materiaalkeuze, afmetingen en vorm iets kunt kiezen dat in het totale beeld past en dat toch eigentijds is. Sommige mensen willen ook per se een locatie, maar niet verbonden worden aan een monument en doen achteraf moeilijk. Het is al 3 à 4 keer gebeurd, dan wordt het oorspronkelijke monument gerestaureerd en weggehaald, op de kosten van de klant.

Interview Edmée Sleijper, Nieuwegein

Wie ben je? Edmée Sleijper.

Opleiding? Archeologie aan de UvA.

Sinds wanneer heb je je huidige functie? Sinds eind 2008, als beleidsmedewerkster Archeologie en Cultuurhistorie bij de Gemeente Nieuwegein.

De begraafplaats is oud en staat 2 keer aangewezen op de lijsten van de RCE: een keer als archeologisch monument, een keer als Rijksmonument. De beheerders en de Gemeente willen hem kostdekkend beheren, er is gekozen voor een scenario uit de toekomstvisie, scenario 4: half als gedenkpark, half als begraafplaats.

Wat gaat er op de oude begraafplaats gebeuren? Dat staat nog niet vast. Er moet nog intern gekeken worden wie het tot leven gaat brengen en waar het budget vandaan moet komen. Scenario 4 is een scenario waarvoor geld beschikbaar moet komen, anders kun je het niet uitvoeren. Oorspronkelijk is het zo, dat de afdeling Groenbeheer iets wilde met groen op de begraafplaats. Zij wilde een beheersvisie voor de begraafplaats, omdat de kosten voor de Kerkveld ook op de begraafplaats Noorderveld drukten; dat is een begraafplaats in het noorden van Nieuwegein. Beide begraafplaatsen maken gebruik van een budget en van een grafverordening. Maar eigenlijk klopt dat gewoon niet. Dat is dus een van de directe aanleidingen voor de nieuwe plannen geweest. Dus niet zo zeer vanuit archeologie of monumenten, maar eerst vanuit Groenbeheer. Maar een andere reden waarom het balletje is gaan rollen, is het verzoek van een van de inwoners van Nieuwegein om het oude monument waaronder haar familie lag te vervangen door een nieuwe steen. En wij vonden dat het nieuwe monument eigenlijk niet paste binnen de begraafplaats. En daarbij kwam de Stichting Oorlogsmonument, die wilde het oorlogsmonument dat daar staat (een vrij eenvoudig monument in baksteen) vervangen door vijf rechtop staande witte stenen, met kiezel ertussen, zodat ze dat ook elders doen. Maar dat past ook niet bij deze begraafplaats, vond de gemeente. Dat zijn dus de twee aanleidingen geweest.

Wie gaat het doen? Waarschijnlijk komt de uitvoering voor een deel bij Archeologie en Monumentenzorg te liggen en voor een deel bij Ecologie, want het is ook een ecologisch waardevol gebied. Dus verschillende afdelingen moeten het samen verder brengen. Afdeling Beheer moet eerst gaan kijken hoe ze het gaan aanpakken.

Waar komen de middelen vandaan? Ondanks het feit dat het een monument is (archeologisch en Rijksmonument), is er in Nieuwegein geen budget voor monumentenzorg en het budget voor archeologie is ook beperkt. Het geld moet dus ergens anders vandaan komen.

Welke elementen zijn beschermd op de begraafplaats? In principe is hij in zijn geheel beschermd. Alleen in de omschrijving staat er een aantal specifieke graven genoemd (ongeveer 40), maar alles binnen de hekken is als Rijksmonument aangewezen: de gebouwen (vergunning moet aangevraagd worden in geval van modificaties), maar ook het groen. Dus op het moment dat de afdeling Groenbeheer de beplantingen op de begraafplaats wil aanpakken (handhaven, verwijderen, verplaatsen), moet er goed overlegd worden met de Rijksdienst.

Wat gaat er gebeuren met de 40 aangewezen 'objecten' (graven) uit de Toekomstvisie? En met de rest van de graven? Met de 40 aangewezen graven: niks. Ze liggen in hetzelfde cluster en ze blijven dus staan. De begraafplaats zal ze in de toekomst handhaven. Dat gedeelte wordt dan een 'gedenkpark'. De andere graven kunnen geruimd worden en opnieuw uitgegeven worden.

Er staat in de Toekomstvisie (p. 12) dat 'stenen met monumentale of historische waarde worden geheel of gedeeltelijk uit de begraafplaatsexploitatie gehaald'. Wat betekent dit precies? Dat

betekent dat die graven niet meer worden gebruikt of hergebruikt. Dat je in dit gedeelte niet meer begraven kunt worden. Dat heeft ook te maken met het feit dat veel van die graven een heel grote, zware grafbedekking hebben, echt heel grote zware stenen. En op het moment dat je die gaat weghalen, en veel hebben al flinke barsten, dan is het nog de vraag of die heel blijven of verder afbrokkelen. Vandaar dat je een groot deel daarvan waarschijnlijk niet kunt gaan hergebruiken, tenzij je heel veel geld gaat steken in het herstellen van die stenen. Dan zou het eventueel wel kunnen. En het is ook zo dat we van heel veel graven helemaal niet weten wat er in zit. Want het zijn heel eenvoudige steentjes, van ongeveer 50 cm bij 40 cm, zoiets. En dat zouden ingangen kunnen zijn naar grafkelders, maar dat weten we niet zeker. Toen we op de begraafplaats rondliepen, dachten we wel aan hergebruik voor dat gedeelte van de begraafplaats, maar dan loop je tegen het probleem van de kwetsbaarheid van die stenen aan. En eerst de stenen laten restaureren drukt heel erg op het budget. Dan kun je het beter gewoon laten liggen.

Wat gebeurt met de oude stenen van graven die opnieuw uitgegeven worden? Goede vraag. Geen idee.

Is er een vergunningsstelsel of enige vorm van controle voor de nieuwe stenen die op de begraafplaats geplaatst worden? Ja. In principe hebben wij nu gewoon een vergunning van de Rijksdienst nodig. Het is natuurlijk een beschermd archeologisch monument. Dus we moeten met de Rijksdienst een afspraak gaan maken. De vorm en steensoort van de nieuwe monumenten is iets dat we in de nieuwe begraafplaatsverordening moeten gaan regelen. Maar op de Kerkveld zouden we het per gedeelte kunnen doen: in het oostelijke gedeelte, daar ga je sowieso niks doen, maar in de andere gedeeltes daar zou je wat vrijer kunnen zijn met je stenen.

Interview Gerard Koning, Utrecht

Wie ben je? Gerard Koning, directeur van begraafplaats Sint Barbara in Utrecht.

Opleiding? Landbouwschool, en cursussen gevolgd.

Sinds wanneer in functie? 11 jaar (huidige functie, werkt op de begraafplaats sinds 1979).

Als directeur van de begraafplaats heb ik direct mee te maken met stenen die in verval raken, en ik vind het zonder om ze weg te doen. Hergebruik is dan een optie. Maar het is wel een dure optie. Voor de familie moet het echt een meerwaarde hebben. De meerwaarde kan een locatie zijn, de uitvoering zijn, de historie die er achter zit. Maar in de regel ben je altijd duurder uit dan bij nieuwe stenen. Want meestal is het niet zo dat je alleen een plaatje er op geplakt kan worden en dan ben je er, de stenen moeten gerestaureerd worden. De stenen op de begraafplaats bestaan voornamelijk uit hardsteen, er komen allemaal haarscheurtjes in. Dus conserveren en restaureren is lastig. En je hebt geen garantie van hoe lang het nog mee gaat na de restauratie. De keuze van het bestuur en van de begraafplaats is om te investeren in stenen alleen omdat het een mooi model is of hij antiek is. Maar heel veel hardsteen is allemaal hetzelfde model hier, uit die tijd (19de eeuw). Moet je er dan 100 bewaren en in stand houden? Of vind je 10 ook wel genoeg? Dat zijn dus keuzes die je maakt. En het zijn vooral financiële keuzes.

Waarom wordt hergebruik dan toegepast? Om een bepaalde waarde te kunnen behouden.

Welke stenen worden hergebruikt? Het kunnen speciale monumenten zijn, met een speciale uitstraling en waarvan we kunnen verwachten dat iemand anders het ook mooi zou vinden. Of stenen die we willen in stand houden en behouden. Die modellen zijn wel uit bepaalde tijd, en het valt niet in de smaak bij iedereen. Ook een speciale locatie kan een reden zijn voor hergebruik. De stenen kunnen ook verplaatst worden, als de klant het wil. We laten het in principe allemaal toe. Je moet je begraafplaats eigenlijk aantrekkelijk maken voor de klanten, en dat aantrekkelijk maken, dat kost geld aan de begraafplaats. Ik vind hergebruik pas interessant als de 'erfgoed-waarde' van een steen ook een rol speelt. Want een kleine steen omdraaien en een nieuwe naam er op, dat kan, maar dan speelt erfgoed geen rol in. De familie mag beslissen of ze de oorspronkelijke namen laten staan, of ze hun eigen naam aanbrengen, en of ze überhaupt een naam aanbrengen. Het ☐karkas☐ moeten ze wel in stand houden en de namen van de vorige gebruikers staan in het archief. Er zijn nog geen hergebruikte monumenten op de begraafplaats, wel een aantal die in aanmerking komen voor hergebruik.

Wat zijn de kosten voor een hergebruikte steen? Gemiddeld 8000 euro. Nieuwe stenen zijn da goedkoper. De klant kan dan niet hetzelfde model krijgen, maar de kosten zijn lager. Ook kleine graniet steen van 60 per 70 omdraaien kost meer om opnieuw te polijsten dan een nieuwe steen uit de groothandel te halen. Want de steenhouwers vragen veel geld om het te doen. En de begraafplaats heeft weinig geld en dus kan geen deel van de restauratiekosten voor eigen rekening nemen.

Wie beslist of een steen wordt hergebruikt of niet? De familie beslist het uiteindelijk. Wij bieden het aan: als mensen een familiegraf willen aanschaffen dan noemen we de mogelijkheid om een oud monument te adopteren zeg maar. Ook noemen we de mogelijkheid om de steen te verplaatsen. Maar dat is niet mogelijk voor oude grafkelders, want die kun je natuurlijk niet verplaatsen.

Wat gebeurt er met een grafsteen als de grafrechten verlopen? We halen nooit zo maar wat weg. Als het gaat het om een oud graf waarvan de rechten zijn vervallen, als die steen nog goed is, vinden we het prima en laten we het staan. Maar er komt natuurlijk een moment waar je ziet haarscheurtjes, dat de steen in verval raakt, en dan moeten we een beslissing nemen. En dan kost de restauratie duizenden euro, en dan moet de begraafplaats kijken uit welke potje ze dat kunnen halen. En dat is wel moeilijk. Ik denk dat veel begraafplaatsen hiermee worstelen. Eigenlijk willen ze het allemaal

behouden, maar de kosten zijn hoog en als er helemaal geen zicht staat tegenover, dan lukt het niet. En een steen of twee valt het nog mee, maar hele vakken in stand houden omdat ze van een bepaalde tijd zijn, dat kan niet altijd. De drukte is ook niet zo groot op Sint Barbara, dus ze mogen wel een tijdje blijven staan.

Hoe wordt hergebruik aan de klanten voorgesteld? Niet op een opvallende manier. Er zijn weinig stenen die in aanmerking komen voor hergebruik, dus het bestuur heeft gekozen om niet er voor te adverteren.

Hanteert de begraafplaats een vergunningsstelsel voor nieuwe stenen? Ja, er moet een tekening ingediend worden. Alle tekeningen staan in het archief. Het monument moet binnen bepaalde afmetingen en hoogte vallen en van duurzaam materiaal zijn. Maar verder zijn de nabestaanden vrij om een eigen vorm aan het monument te geven.